

Comparative and Superlative form ju ____ lo

1. Comparative sentences are expressed by using the word **ju ____ lo** in the sentence.

Mo ga ju Olú lo. *I am taller than Olu.*

Adé lè jeun ju Olú lo. *Ade can eat more than Olu.*

2. The same form **ju ____ lo** is used for superlative forms.

Nínú Olú, Adé àti Rèmí, *Of Olu, Ade, and Remi,*

Rèmí ni ó ga ju gbogbo wọn lo. *Remi is the tallest.*

3. It is possible to omit **lo** and the above sentences will still be grammatical.

Mo ga ju Olú.

Adé lè jeun ju Olú.

Nínú Olú, Adé, àti Rèmí, Rèmí ni ó ga jù.

4. Whenever **lo** is used, it comes after whatever you are comparing the subject with. If what you are comparing the subject with is not mentioned, **lo** occurs right after **jù**.

Rèmí ga ju Adé àti Olú lo. *Remi is taller than Ade and Olu.*

Rèmí ga jù lo. *Remi is the tallest.*

5. Notice that **jù** functions here as a low tone verb, but it becomes a mid-tone verb before an object noun.

ISÉ SÍSE 10

Èwo ni o féràn ju. Rèmí àti Délé ní sòrò nípa isé tí wón féràn jù. Kí ni wón ní so?

ÀPEERE: dökítà/woléwolé

- Mo féràn isé woléwolé ju isé dökítà lo.
- Ó tì, èmi féràn isé dökítà jù isé woléwolé lo.

1. adájó/nójòsì
2. olùkọ/lójà
3. àgbè/akòwé
4. aláwàdà/onísòwò
5. òséré/akólé

6. télò/káfiántà
7. yoyínyoyín/asógbó
8. àlúfà/akorin
9. enjiníà/awakò
10. mekáníkì/agbábójì

ISÉ SÍSE 11

Kí l'o rò? Kúnlé fē mo nípa ìwà àwọn èniyàn wónyì. So nñkan tí ó rò fún Kúnlé.

ÀPEERE: Rèmí àti Tópé/èniyàn rere

- Ta ni o jé èniyàn rere jù nínú Rèmí àti Tópé?
- Rèmí ni.

1. Olú àti Adé/òsónú
2. Kémi àti Ayò/aláàánú
3. Bùnmi àti Múyíiwá/alágídí
4. Délé àti Dúpé/èké
5. Bósè àti Èbùn/èniyàn jéjé
6. Títí àti Rèmí/onísùúrù
7. Túnjí àti Tolú/onírèlè
8. Yòmí àti Olá/onínú rere
9. Tóyìn àti Ìgè/òdájú
10. Tópé àti Bíódún/oníkanra

ISÉ SÍSE 12

Yan èyí tí o fé.

ÀPEERE: owó àti ọmo

- Nínú owó àti ọmo, mo fē ọmo ju owó lo.

1. ilé àti okò	6. ìwé àti àpò
2. owó àti okó	7. aya àti ọmo
3. bátà àti asó	8. owó àti ọré
4. owó àti èkó	9. olá àti olà
5. ifé àti owó	10. iyì àti èye

Ta ni and Eni tí

1. **Ta ni** can be used to ask the "who" or "whom" question.

Ta ni o rí? *Whom did you see?*

Ta ni ó mú ìwé mi? *Who took my book. or
Who is the one who took my book?*

2. It can also be used for the "whose" question.

Ìwé ta ni o mu?
Owó ta ni o jí?

*Whose book did you take?
Whose money did you steal?*

3. When **ta ni** occurs in an indirect question, it changes to **eni tí**, which is literally *person who*.

Mo mọ eni tí o rí.
N kò mọ eni tí ó jí ìwé mi.

I know the person whom you saw.
I don't know who stole my book.

ISÉ SÍSE 13

Ìtumọ (*meaning*). *Dèjì fé mọ eni tí àwọn ènìyàn yìí jé. So fún Dèjì.*

ÀPEERE: Dókítà

- Ta ni dókítà?
- Dókítà ni eni tí ó n̄ sisé abe fún ènìyàn.

1. nóðsì	8. yoyínyoyín
2. télò	9. olùkó
3. adájó	10. awakò
4. mékáníkì	11. káfíntà
5. àlúfà	12. asógbó
6. akékòó	13. onísòwò
7. enjiníà	14. akòwé

ISÉ SÍSE 14

Ìwé ta ni yìí? Túnjí fé mọ eni tí o ni àwọn nñkan wònyí.

ÀPEERE: ìwé/Dúpé

- Ìwé ta ni yìí?
- Ìwé Dúpé ní.

1. bátà/Kúnlé	6. adé/oba
2. yerí/Bose	7. owó/Tolú
3. péèní/Yòmí	8. àpò/Olá
4. ìwé atúmò èdè/Èbùn	9. aso/Dúpé
5. mótnò/Bùnmi	10. fèrè/Sèyí

The words so, sòrò, and so fún

1. When **so** is used by itself, it means *to say* in English. But in Yoruba, you have to say something. Therefore, **so** must always have a direct object or a clause following it. For example,

Mo so nñkankan

I said something

2. When **sọ** is used with the object **òrò**, *words*, the whole meaning changes to *to speak*.

Mo sòrò (sọ + òrò) pèlú Sèyí.	<i>I spoke with Seyi.</i>
Olú sòrò lánàá ni ibi ìpàdé.	<i>Olu spoke at the meeting yesterday.</i>

3. A clause beginning with **pé** can occur after **sọ**.

Mo sọ pé n kò ní ọkò.	<i>I said that I don't have a vehicle.</i>
Olú sọ pé Délé n bò.	<i>Olu said that Dele is coming.</i>

4. If what is said is being questioned, then **sọ** can end a sentence without an object or a subordinate clause.

Kí ni o sọ?	<i>What did you say?</i>
N kò mọ ohun tí Olú sọ.	<i>I don't know what Olu said.</i>

5. When **sọ** occurs along with **fún** it means *to say something to someone/to tell*.

Mo sọ fún Olú pé mo n bò.	<i>I told Olu that I am coming.</i>
N kò mọ ohun tí mo máa sọ fún Olú.	<i>I don't know what I'm going to tell Olu.</i>

6. There are cases when what is said can occur between **sọ** and **fún**.

Mo sọ nñkan púpò fún Olú.	<i>I said many things to Olu. or I told Olu many things.</i>
----------------------------------	--

ISÉ SÍSE 15

Kí l'ó sọ? *Dàyò féràn láti sòrò nípa àwọn elòmíràñ. Sọ nñkan tí Dàyò sọ nípa àwọn èniyàn yíí.*

ÀPEERE: Dúpé/òyàyà
- Dàyò sọ pé Dúpé kò ní ọyàyà rará.

1. Rèmí/sùúrù	6. Adé/èkó ilé (<i>home training</i>)
2. Dàpò/ìyàwó	7. Tópé/agídí
3. Ayò/ìwà pèlé	8. Títí/ogbón
4. Olú/irèlè	9. Èbùn/igbéraga
5. Délé/oko	10. Bósè/ìgbàgbó

ISÉ SÍSE 16

Má puró! *Ègbón re fé mọ nñkan tí o sọ fún àwọn èniyàn yíí. Kí l'ó sọ fún wọn?*

ÀPEERE: Dúpé

- Mo sọ fún un pé n kò ní í lọ sí kíláàsì Yorùbá lóla.

1. Òjògbón Òní

2. Bósè

3. Rèmí

4. Délé àti Tóyìn

5. Omidan Ìṣòlá

6. Kúnlé

Nóòsì

DIALOGUE

Kúnlé n̄ sọ fún Túnjí nípa omobìnrin kan tí o pàdé ní ibi ijó lánàá.

a Miss

Kúnlé: Mo rí **omoge** kan lánàá.

Túnjí: Níbo ni o gbé rí i?

Kúnlé: Níbi ijó lánàá.

Túnjí: Sọ fún mi nípa rè. Kí ni orúkó rè, irú isé wo
ni ó n̄ se, àti béké béké lo.

Calm down!

Kúnlé: **Farabalè!** Rèmí ni orúkó rè. Omo ilú Togo
ni sùgbón ó n̄ gbé Ibàdàn nísisiyí. Ó pupa,
ó tínínrín, ó ga díè. Nóòsì ni ní ilé-ìwòsàn
ti Yunifásítì ti Ibàdàn. Ènyiyan jéjé ni. **O
máa n̄ rérìnín músé.**

She usually smiles

Túnjí: Omo ọdún mélòó ni?

She's just 22 yrs old	Kúnlé: Omo ọdún méjìlélógún péré ni.
I don't think so	Túnjí: Sé ó ti ní ọkọ?
her address	Kúnlé: Ó tì. N kò rò bẹè.
	Túnjí: Jòwó, fún mi ní àdírésì rè. Sé o mo àdírésì rè?
Please go away!	Kúnlé: Ó mà sè o, n kò gba àdírésì rè.
	Túnjí: Húù! Jòjó kúrò níbí! Kí l'ó dé tí o kò gba àdírésì rè?
I will	Kúnlé: Má bínú ọré mi. Bí mo bá rí i ní ojó mìíràn, màá gba àdírésì rè.

ISÉ SÍSE 17

ÌBÉÈRÈ

1. Kí l'ó dé tí Túnjí fé mo àdírésì Rèmí?
2. Níbo ni Kúnlé gbé pàdé Rèmí?
3. Omọ ịlú ibo ni Rèmí, níbo ni o sì ní gbé nígbà tí Kúnlé pàdé rè?
4. **Se àpèjúwe (describe) Rèmí.**
5. Sé dòkítà ni Rèmí?
6. Níbo ni Rèmí gbé ní sisé.

ISÉ SÍSE 18

O kán e. Se àpèjúwe enikan tí o mó.

PRONUNCIATION AND TONES

Difference between mo máa and màá

1. In careful speech, a sentence expressing a future action usually has the future marker **máa** preceded by a subject noun or pronoun.

**Olú máa lọ sí Èkó lólá.
Mo máa sùn lálé yíí.**

2. There are, however, other future tense markers. For example, **á** or **yóò/óò**.
3. The future tense marker **á** can be used after a subject noun or an emphatic pronoun subject. For example:

Olú á fo aso (foso) lóla.
Èmi á ló lóla.

4. However, the following changes obligatorily occur when the future marker **á** is used with regular pronouns.

Màá lọ.	<i>I will go.</i>
Wàá lọ.	<i>You will go.</i>
Áá lọ.	<i>He will go.</i>
Àá lọ.	<i>We will go.</i>
Èé lọ.	<i>You (pl.) will go.</i>
Wán án lọ.	<i>They will go.</i>

5. Never use the regular pronoun with the future marker **á**.

ISÉ SÍSE 19

TONE EXERCISE

Fi àmì sí orí àwọn òrò wònyí.

1. iwo	<i>you</i>	7. ikoko	<i>a newborn</i>
2. iwo	<i>a hook for catching fish</i>	8. Şokoto	<i>(place name)</i>
3. iwo	<i>umbilical cord</i>	9. sokoto	<i>pants</i>
4. ise	<i>work</i>	10. iyán	<i>pounded yam</i>
5. ise	<i>poverty</i>	11. iyán	<i>famine</i>
6. ikoko	<i>a pot</i>	12. iyán	<i>argument/debate</i>

VOCABULARY

NOUNS

adájó	<i>judge</i>
agbábólù	<i>a football player</i>
àgbè	<i>farmer</i>
akólé	<i>a builder</i>
akorin	<i>a singer</i>
akòwé	<i>an officer</i>
aláwàdà	<i>a comedian</i>
àlúfà	<i>a church minister or Reverend</i>
apàniyàn	<i>a murderer</i>
asógbó	<i>a forester</i>
awakò	<i>driver</i>

bóòlù	<i>ball</i>
dókítà	<i>doctor</i>
èké	<i>a liar</i>
enjiníà	<i>engineer</i>
inú igbó	<i>in the forest</i>
ìrèlè	<i>humidity</i>
káfiñtà	<i>carpenter</i>
kóòtù	<i>court</i>
lóyà	<i>lawyer</i>
nóòsì	<i>nurse</i>
onísòwò	<i>trader/business person</i>
òpùró	<i>liar</i>
òsìsé	<i>worker</i>

óde *hunter*

ófīsì *office*

olá *honor*

olà *riches*

omo ilú Améríkà *an American/a native of America*

woléwolé *sanitary inspector*

yoyínyoyín *dentist*

VERBS

gbà (gba àdírésì) *to take/to agree*

gbá bòòlù *to play football (soccar)*

puró/paró *to lie*

rériín *to laugh*

rériín músé *to smile*

rò békè *to think so*

só *to say*

só fún *to tell s.t. to s.o.*

só pé *to say that*

sòrò *to speak*

sisé *to work*

OTHERS

kúrò níbí! *go away!*

má bínú *don't be upset*

màá *I will*

péré *mere/just*

On the same subject

MONOLOGUE

Read at the meeting of the Royal Society of Literature, 22nd March, 1890.

It is now nearly half a century since the first edition of my "Monologue" was published. I have had the pleasure of meeting many of the persons mentioned in it, and of hearing them speak of their own experiences. It has been a source of great interest to me to learn how far my views have been confirmed or modified by the passage of time.

YORUBA

Èkó Kerìnlá

OBJECTIVES

Topic: Ceremonies

Function: Talking about different ceremonies or important occasions

Grammar: Use of **kí**, reported speech, some additional greetings
and useful expressions

Cultural Information: What the Yoruba celebrate

Oko àti ìyàwó (ìgbéyàwó ibílè)

MONOLOGUE

Dàpò ní so nípa ibi àsè ìgbéyàwó tí ó lọ ní Ibàdàn. Èkó ni Dàpò ní gbé.

last weekend

Ní iparí ọsè tí ó kojá, mo lọ sí Ibàdàn fún ìgbéyàwó
òré mi, Túnjí. Túnjí se ìgbéyàwó pèlú ọmọbìnrin kan
tí orúkọ rẹ ní je Táyò. Táyò wá láti ìlú Brazil, sùgbón
ó ní gbé ní Ibàdàn nísisiyí. Òun àti Túnjí ní lọ sí ilé-

last month
dowery ceremony
if not so

èkó gíga, Yunífasítì ti Ìbàdàn. Ní oṣù tí ó kojá, Túnjí àti àwọn ebi rè lọ sí ìlú Brazil láti se ìdána. E gbódò mo pé miloníà ni bàbá Túnjí. Bí kò bá jé bẹè, N kò rò pé wón maa lè lọ sí ìlú Brazil láti ìlú Nàìjírìyà fún ìdána. Onígbàgbó ni Túnjí àti àwọn èbi rè. Onígbàgbó náà ni Táyò àti àwọn èbi rè. Nítorí èyí, sóòsì ni wón gbé se ìgbéyàwó wọn. Léhìn tí wón kúrò ní sóòsì, wón se àsè nílá fún àwọn tí ó wa sí ibi ìgbéyàwó. Sunny Adé ni eléré tí wón pè. A jó tití di àárò ojó kejì. N kò i tí i lọ sí ibi ìgbéyàwó tí ó dùn tó yen rí.

ISÉ SÍSE 1

ÌBÉÈRÈ

1. Ta ni ó ní se ìgbéyàwó?
2. Níbo ni wón gbé se ìgbéyàwó?
3. Níbo ni èbi Túnjí lọ láti se ìdána?
4. Irú ènìyàn wo ni bàbá Túnjí?
5. Ta ni o se eré ní ibi ìgbéyàwó yí?
6. Irú ìgbéyàwó wo ni Túnjí àti Táyò se?
7. Irú isè wo ni Túnjí àti Táyò ní se?
8. Níbo ni Táyò ní gbé?
9. Omo ìlú ibo ni Táyò?
10. Ta ni Túnjí?

Ìgbéyàwó sóòsì

ÀṢÀ: Àsè Síṣe Ní Ilè Yorùbá

to choose/
bachelor

Àsè ìgbéyàwó jé ọkan nínú àwọn àsè tí àwọn Yorùbá féràn láti se. Kì í se àṣà Yorùbá pé kí ọkùnrin tí o tí dàgbà tó làti se ìgbéyàwó sọ pé òun fé yàn láti jé àpón. Bákán náà ní obìnrin kò lè sọ pé òun fé yàn láti má ní ọko rará.

yours will come

trouble

Nñkan ayọ ñlá ni ìgbéyàwó jé láàárín àwọn Yorùbá. Nígbà tí àwọn Yorùbá bá pàdé àpón tàbí obìnrin tí kò i tí i ní ọko ní ibi ìgbéyàwó, wón maa gbàdúrà fún irú ènìyàn báyíí pé, "tìrẹ́ á dé o". Kò sí nínú èrò àwọn Yorùbá pé obìnrin tàbí ọkùnrin kò ní í se ìgbéyàwó.

Okùnrin lè fé oye ìyàwó tí ó bá ní agbára láti fé bí ó tilè jé pé àwọn Yorùbá maa ní sọ pé, "Obìnrin kan, ijàngbòn kan, obìnrin mejì ijàngbòn méji" àti bẹè bẹè lo.

house warming
funeral

Kí èsìn mùsùlùmí tàbí èsìn ìgbàgbó tó de ilè Yorùbá, àsè idána ni àsè ìgbéyàwó. Sùgbón nísisiyí, àwọn onígbàgbó tún maa ní se àyeye ìgbéyàwó ní sóòṣì léhin àsè idána. Bákán náà ní àwọn elésìn mùsùlùmí maa ní se ayeye tíwọn ní Mósálááṣí.

Àwọn àsè mìíràn tí àwọn Yorùbá féràn láti se ni àsè isilé, àsè isomolórúko, àsè isinkú àti ijáde òkú. Nígbà àsè báyíí, àwọn ènìyàn lè jó tití di àárò ojó kejì.

ISÉ SÍSE 2

ÌBÉÈRÈ

1. Irú àsè wo ni àwọn ará ịlú rẹ féràn láti se?
2. Irú àsè wo ni àwọn Yorùbá féràn láti se?
3. Se àpèjúwe àsè kan ní ịlú rẹ fún wa?

GÍRÁMÀ

Asking about Ceremonies

1. There are different ways of asking questions in regard to ceremonies.

2. If you want to ask about who is giving a particular party, your questions could be either of the following.

Ta ni ó n̄ se ìgbéyàwó? }   *Who is getting married?*
Ta ni ó n̄ gbéyàwó? }

3. **Ìgbéyàwó** is a noun while **gbéyàwó** is a verb. **Ìgbéyàwó** means *marriage* while **gbéyàwó** is *to be married*.

4. If you want to use the verb **se** in your question, the form of the ceremony in question must be in a noun form.

Ta ni ó n̄ se (àsè) ìsinkú.

5. **Àsè** is optional in the above sentence. It is, however, not optional if you are talking about the send off party in regard to going to Mecca or to any European country.

Ta ni ó n̄ se àsè lílọ sí Mékà.
Ta ni ó n̄ se àsè lílọ sí ìlú Óyìnbó.

6. It is optional with almost all the other ceremonies that do not involve a gerund, e.g., **lílọ**, *going (N)*.

Ta ni ó n̄ se (àsè) ìgbéyàwó?
Ta ni ó n̄ se (àsè) ìsílé?

7. If you decide not to use the verb **se** in your sentence, you will need to use the verb form of the ceremony that you are talking about.

Ta ni ó n̄ gbéyàwó?
Ta ni ó n̄ sìnkú?
Ta ni ó n̄ joyè?
Ta ni ó n̄ shílé?

8. In English you can, for example, go to work, or go to a party, but you can only go to "a place" in Yoruba. If you are going to work, you have to specify in Yoruba that you are going to a place of work.

Mo n̄ lò sí ibi ishé.
Adé n̄ lò sí ibi àsè ìgbéyàwó.
Olú kò féràn láti lò sí ibi àsè kankan.

ISÉ SÍSE 3

Níbo ni o n lọ? - Túnjí n so ibi tí àwọn èniyàn yíí n lọ ní ojo Sátide tí ó n bò. Kí ni Túnjí n so?

ÀPEERE: Délé/ibi àsè ìgbéyàwó
- Délé n lọ sí ibi àsè ìgbéyàwó ní ójó Sátidé tí ó n bò.

1. Àdùké/àsè ikómojáde	6. Dèjí/àsè ijoyè
2. Sèyí/àsè isílé	7. Olú/àsè ìgbéyàwó
3. Bósè/àsè ijáde òkú	8. Títí/àsè idána
4. Bùnmi/àsè lílo sí Mékà	9. Yòmí/àsè lílo ilú Òyìnbo
5. Tójìn/àsè iyéyìn òkú padà	10. Kúnlé/àsè ojó ibi

ISÉ SÍSE 4

Ta ni o n se ojó ibí? - Délé gbó pé enikan n se àsè. Ó fé mo eni tí ó n se àsè. So fún un.

ÀPEERE: ojó ibí/Dúpé
- Ta ni o n se ojó ibí?
- Dúpé ni o n se ojó ibí.

1. isínkú/èmi	6. ojó ibí/Yòmí
2. isílé/èmi àti Táyò	7. ikómojáde/Olá
3. idána/Tólá	8. firídóòmù/Kólá
4. ìgbéyàwó/Túnjí	9. isomolórúko/Yòmí àti Olá
5. Ijáde òkú/Àdùké	10. isílé/Ògbéni Àtandá

ISÉ SÍSE 5

Olú kó ni. - Tójìn sábà máa n si orúkó eni tí ó n se nñkan. Tópé so orúkó eni tí ó n se nñkan fún Tójìn. So nñkan tí Tópé n so.

ÀPEERE: Túnjí n gbéyàwó.
- Ó tì, Túnjí kó ni o n gbéyàwó. Kúnlé ni.

1. Délé n kómojáde.
2. Ògbéni Òni n joyè.
3. Títí n sínkú.
4. Arábìnrin Afoláyan n sílé.
5. Yòmí àti Olá n somolórúko.
6. Kúnlé n se idána.
7. Òjó n yéyìn òkú màmá rè padà.
8. Tolú n jáde òkú bàbá rè.

How to Express Reported Speech

1. When you are reporting what somebody said about other people, the regular subject pronoun is usually used to refer to the people that were talked about.

Olú sọ pé mo ní ọkò.	<i>Olu said that I have a vehicle.</i>
Olú sọ pé o ní ọkò.	<i>Olu said that you have a vehicle.</i>
Olú sọ pé ó ní ọkò.	<i>Olu, said that he₂/she₂ has a vehicle. (he/she refers to someone else)</i>
Olú sọ pé a ní ọkò.	<i>Olu said that we have a vehicle.</i>
Olú sọ pé e ní ọkò.	<i>Olu said that you (plural or honorific) have a vehicle.</i>
Olú sọ pé wón ní ọkò.	<i>Olu said that they (or singular honorific) have a vehicle.</i>

2. On the other hand, if you are reporting what Olú said about himself/herself, you have to use the third person singular emphatic pronoun òun.

Olú sọ pé òun ní ọkò.	<i>Olu said that he (Olu) has a vehicle.</i>
------------------------------	--

3. In English, the sentence

He said he is going home

is ambiguous because the second *he* could be referring to the speaker himself or to a different person. Òun is used in Yoruba to resolve this ambiguity.

Ó sọ pé ó lọ sí Èkó.	<i>He₁ said that he₂ (another person) went to Lagos.</i>
Ó sọ pé òun lọ sí Èkó.	<i>He₁, said that he₁ (same as the first "he")went to Lagos.</i>

4. The same is true of the third person plural pronoun. If you are quoting what several people said about other people, you use the regular pronoun.

Wón sọ pé wón ní ilé.	<i>They₁, said that they₂ (other people) have a house.</i>
------------------------------	--

5. Use the emphatic pronoun àwọn if you are quoting what two or more people say about themselves.

Wón sọ pé àwọn ní ilé.	<i>They₁, said that they₁, have a house.</i>
-------------------------------	--

6. The same third person plural emphatic pronoun is used when quoting what an older person says about himself.

Ògbéni Àjàyí sọ pé àwọn ní ilé.	<i>Mr. Ajayi said that he (Mr. Ajayi) has a house.</i>
--	--

7. The same rule applies with possessive pronouns.

Olú sọ pé ìwé rẹ ni.   *Olú, said it was his₂ (another person's) book.*
Olú sọ pé ìwé òun ni.   *Olú, said it was his₁ book.*

Wón sọ pé ìwé wọn ni.   *They₁, said it was their₂ (other people's) book.*
Wón sọ pé ìwé àwọn ni.   *They₁, said it was their₁ book.*

Ògbéni Àjàyí sọ pé ìwé àwọn ni.   *Mr. Ajayi, said it was his₁ book.*

ISÉ SÍSE 6

Kí ni wón sọ? - Olu ní sọ ibi tí àwọn ọmọ kíláàsì rẹ sọ pé àwọn ní lọ ní òsè tí ó ní bò.

ÀPEERE: Èmi/ilé ifowópamósí
                   - Mo sọ pé mo maa lọ sí ilé ifowopamósí.

1. Tópé/ilé ẹranko	6. Ògbéni Àjàyí/etí òkun
2. Òjó/Sìkágò	7. Omidan Pèlú/orí òkè
3. Sèyí àti Óní/ojà	8. Àiná/ilé oúnje
4. Èmi àti Ìwo/Èkó	9. Kúnlé/ilé ọkò òfurufú
5. Èmi àti Tóyìn/ilé sinimá	10. Ìwo àti Kúnlé/ilé ijó

ISÉ SÍSE 7

Kóòtù ta ni? - Enikan sọ fún olùkó pé òun gbàgbé kóòtù òun sí kíláàsì sùgbón olùkó kò rántí èni náà. Rán olùkó rẹ létí. (ran ____ létí = to remind s.o. of s.t.)

ÀPEERE: Èmi
                   - Èmi ni mo sọ pé kóòtù mi ni.

1. Títí	6. Èmi àti Délé
2. Ìwo	7. Ògbéni Àtändá
3. Ìwo àti Adé	8. Omidan Pearse
4. Délé àti Kúnlé	9. Mámá mi
5. Èmi àti ìwo	10. Kúnlé

Use of Kí

1. Kí is a subjunctive clause marker used after verbs expressing obligation, wish, or permission.

2. It has no direct translation in English, but you can learn to use it by following the examples that will be used in this section.
3. It is commonly used after the verb **fé**, whenever someone wants another person to do something.

Mo fé kí o wá sí ilé mi. *I want you to come to my house.*

4. If you translate the above sentence from English to Yoruba, the tendency will be to omit **kí** after the verb **fé**. The sentence will be ungrammatical or colloquial without the use of **kí**. Other examples are:

Délé fé kí wón jẹun. *Dele wants them to eat.*

5. After **kí**, the first person singular subject pronoun **mo** changes to **n**.

Olú fé kí N jẹun. *Olu wants me to eat.*

6. Just as you cannot use **mo** before the negative markers **ko** and **kì í**, you cannot use **mo** after **kí**.

Mo fé jẹ iyán. *I want to eat pounded yam.*

N kò fé jẹ iyán. *I don't want to eat pounded yam.*

Kò fé kí N jẹ iyán. *He doesn't want me to eat pounded yam.*

7. **Kí** is also used when reporting what someone says or tells another person to do. This is similar to reported commands or prohibitions.

Ayò sọ pé kí N jókòó. *Ayò said that I should sit down.*

Òjó sọ fún Olú pé kí ó máa lọ. { *Ojo told Olu that he should go away.*
Ojo told Olu to go away.

8. Reported prohibitions are marked by the use of **má** (negative imperative marker) in the **kí** clause.

Olú sọ pé kí N má jókòó. { *Olu said that I should not sit down.*

Òjó sọ fún Olú pé kí ó má lọ. { *Ojo told Olu not to go.*
Ojo told Olu that he should not go.

9. **Kí** is also used after adjectival verbs such as **yé**, *to be proper*, **ṣe pàtákì**, *to be important*, **dára**, *to be good*, etc.

Ó yé kí a lọ sùn. *It is proper/necessary that we go and sleep.*

Ó dára kí o jẹun. *It is good that you eat.*

Ó ṣe pàtákì kí N sùn. *It is important that I sleep.*

ISÉ SÍSE 8

Kò yé kí --- Oko àti iyàwó ni Dúpé àti Túnjí, sùgbón Dúpé féràn láti lòdì (*to be against*) sí nìnkankínìkan tí Túnjí bá sọ nípa ómo wọn Rèmí. Se ìpa Dúpé.

ÀPEERE: lọ sí Yunifásítì tí Ìbàdàn
 O yé kí Rèmí lọ sí Yunifásítì tí Ìbàdàn.
 - Ó tì, kò yé kí ó lọ sí Yunifásítì tí Ìbàdàn.

to marry	1. fé ómo ìlú wa	6. wa okò
	2. sùn ní yàrá rẹ	7. ní olùfẹ
	3. lọ kí màmá màmá mi.	8. ní òré púpò
	4. wo télifísònnù	9. lọ sí ibi àsè.
	5. gun kèké	10. ka ìwé ìròhìn

ISÉ SÍSE 9

Mo fé kí o--- O sèsè gba ómo-òdò (*you just hired a maid*) o sì ní sọ gbogbo nìkan tí o fé kí ó e fún e.

ÀPEERE: gba ilè
 - Mo fé kí o gbá ilè.

1. fo aso mi	6. ro oko
2. se oúnje	7. fún ómo mi ní oúnje
3. fo aso óko mi	8. lọ sí ojá láti ra nìkan
4. fo àwo inú sínkì (<i>sink</i>)	9. ka ìwé fún ómo mi
5. té békèdì mi (<i>to make my bed</i>)	10. lọ gbogbo aso tí o fò

ISÉ SÍSE 10

Ó tì: O jé olútójú fún ómo-òdún méfà tí ó féràn lṣti sè gbogbo nìkan tí màmá rẹ sọ pé kò gbodò sè. Rán an léti (*remind him*) gbogbo nìkan tí màmá rẹ sọ.

ÀPEERE: Sé kí N jé kúkì (*cookies*)?
 - Ó tì, màmá rẹ sọ pé kí o má jé kúkì.

1. Sé kí N lọ sí ilé òré mi?
2. Sé kí N gùn kèké mi lójú tití (*on the street*)?
3. Sé kí N fo okùn?
4. Sé kí N lọ sí ìta?
5. Sé kí N wo télifísònnù?

6. Sé kí N je ápùùlù (*apples*) mérin?
7. Sé kí N fetísí rédiò mi?
8. Sé kí N je suwítì?
9. Sé kí N je "ice cream"?
10. Sé kí N lọ sùn kí màmá mi tó dé?

DIALOGUE

Ayọ n̄ lọ sí ibi àsè ìkómojáde

Ayò: Rèmí, jòwó kí ni agogo wi?

Rèmí: Agogo méwàá kojá ìséjú márùnúndínlógún.

Ayò: Áà! O yé kí n̄ wà ní ibi àsè nísisiyí.

Rèmí: Àsè kí ni?

Ayò: Ìkómojáde.

Rèmí: Ta ni ó n̄ kómojádé?

Ayò: Yòmí àti Olá ni. Wón bí omokùnrin kan ní ìjesán.

Congratulations to them! Rèmí: Áà! Mo yò fún wọn. Jòwó bá mi kí wọn pé

á=máa (future marker)
Yours too will arrive.
please go away!
I am late

wón kú oríire. Olórun á wo ọmọ náà. Tíre
náà á dé òo.

Ayò: Jòwó kúrò! N kò ì tí ì l'ókó, o ní gbàdúrà
ọmọ fún mi. Ó dàbò. Mo ti pé. Mo mágá rí
è nígbà tí mo bá padà dé láti ilé Yòmí àti Olá.

ISÉ SÍSE 11

ÌBÉÈRÈ:

1. Níbo ni Ayò ní lo?
2. Ta ni o ní kómojáde?
3. Kí l'ó dé tí Ayò sò fún Rèmí pé jòwó kúrò?
4. Báwo ni a se ní kí ení tí ó sèsè bímo?
5. Irú ọmọ wo ni Yòmí àti Olá bí? Akó tàbí abo?

Some additional greetings and useful expressions

Pèlé o/ E pèlé o.

1. **Pèlé o** or **E pèlé o** is a very common and useful expression among the Yoruba.
2. **Pèlé o** is used for someone who is of the same age as you or younger, while **E pèlé o** is used for several people or for an elderly person.
3. There is no direct translation in English, but it can be used in the following situations.
  - a. To greet a friend or a younger person at any time of the day.
  - b. To greet someone who has hurt himself or who is going through a hard time.
  - c. To apologize to or appease someone you have offended.
4. The response is **Òo**.

Má bíñú or E má bíñú

1. **Má bíñú** is used for a friend or a younger person, while **E má bíñú** is used for an older person or several people.
2. It literally means, "Don't be upset or annoyed," but it can be used to apologize when one offends another person. Some people use it to mean, "I'm sorry." It is, however, common to hear **Mo sórì** among young educated people.

3. The response could be **Má sèyonu**, *Don't worry*, or **N kò bíñú**, *I'm not upset*, or **Kò burú**, *It's okay*.

Kú ilé o/E kú ilé o

1. **Kú ilé o** - used for an age mate or a younger person.
E kú ilé o - used for several people or for an elderly person.

2. **Kú ilé o --> kúulé o**

It is used to greet the people at one's house after returning from a trip or anywhere outside the home.

3. The response is **káàbò/E káàbò**. **Káàbò** is equivalent to *welcome back home*.

A Yoruba proverb says, **Eni tí kò kí ni "kúulé," ó pàdánù "káàbò,"** that is, if you fail to greet us "kúulé" you will lose "káàbò." This shows how important it is to greet the people at home anytime one returns home from somewhere. This greeting applies even if you just step out to buy something at the market, or when you come back from school or work.

Kú oriire/ E kú oriire

1. **Kú oriire** is used to congratulate people who have succeeded in any exam or test, someone who has escaped a terrible accident, or someone who has just had a baby, gotten married, or had something good happen to them.
2. It is almost equivalent to *congratulations*, but it literally means *greetings for having good luck*.
3. The response is usually **O sé/E sé** which means *Thank you (sg. or pl.)*.

Other useful expressions are: **Róra o/E róra o Be careful**

Response: **Òo, O/E sé**

Kí ni nñkan? = Báwo ni nñkan?

(E) **kúusé!** This is used to greet someone doing any type of work. The response is **Òo**.

ISÉ SÍSE 12

Yan ìdáhùn tí ó ye

	A	B	C
1. Báwo ni?	A dúpé.	Òo.	Dáadáa ni.
2. Pèlé o!	Òo.	A dúpé.	Má sèyonu.

	A	B	C
3. Kúulé!	Káàsán.	Káàbò.	Káàárò.
4. E má bínú!	Òo.	Má sèyonu.	Dáadáa ni.
5. Kú oríire.	Káàbò.	Òo, E sé	Kò burú.
6. Rọra o.	Òo.	Kò tópé.	Kò burú.
7. E sé.	Kò tópé	A dúpé.	Káàsán.
8. O sé	Kò burú.	Kò tópé.	Òo.
9. Kí ni nñkan?	Òo.	Dáadáa ni.	E sé.
10. Ilé nkó?	Kò tópé.	Ó wà.	Kò burú.
11. E kúusé o!	má sèyonu	Òo.	Kò tópé.

ISÉ SÍSE 13

Kí ni o máa sọ bí o bá wà ní ipò (*situation*) yìí?

1. Enìkan fún e ní nñkan.
2. Enìkan sèsè yege (*to pass*) nínú ìdánwò.
3. O kòlu ènìyàn.
4. O se nñkan tí kò tó.
5. O sèsè dè láti ilé-ìwé.
6. Enìkan sọ fún e pé "o sé".
7. Enìkan fé subú (*to fall down*)
8. O da obè sí kóótù okùnrin kan.
9. Enìkan kolu (*to hit*) òkúta.
10. Enìkan sèsè bí omò.
11. O kojá lára eni tí ó n sisé níwájú ilé rè.

PRONUNCIATION AND TONE

ISÉ SÍSE 14

TONE EXERCISES

Fi àmì tí ó yé sí orí àwọn ọrò wònyí.

1. itan	<i>thigh</i>	6. ebe	<i>pleadings</i>
2. itan	<i>stories</i>	7. egbe	<i>mates</i>
3. eko	<i>lessons/studies</i>	8. egbe	<i>side</i>
4. eko	<i>Yoruba dish made from milled corn</i>	9. apo	<i>bag</i>
5. ebe	<i>yam porridge</i>	10. apo	<i>a type of bag</i>

VOCABULARY

NOUNS

- ápùùlù** apples
àsè party
àsè ñlá big party
àwò plates
eléré musician
etí òkun beach
ìdána the ceremony that accompanies the payment of the bride-price (dowry)
ìgbéyàwó wedding
ìjáde òkú funeral ceremony
ìjejo seven days ago
ìjesán eight days ago
ìjoyè coronation
ilé-èkó gíga college/university
íparí òsè tí ó kojá last weekend
ìsinkú funeral ceremony
ìsomolórúkó naming ceremony
ìsílé house warming
ìwé ìròhìn newspaper
kóòtù coat
kúkì cookie
Mékà Mecca
milonía millionaire
onígbàgbó Christian
orí òkè on the mountain
omò ìlú wa our countryman
omò-òdò maid/houseboy
Sunny Ade (name of a Nigerian juju musician)
súwñti sweets

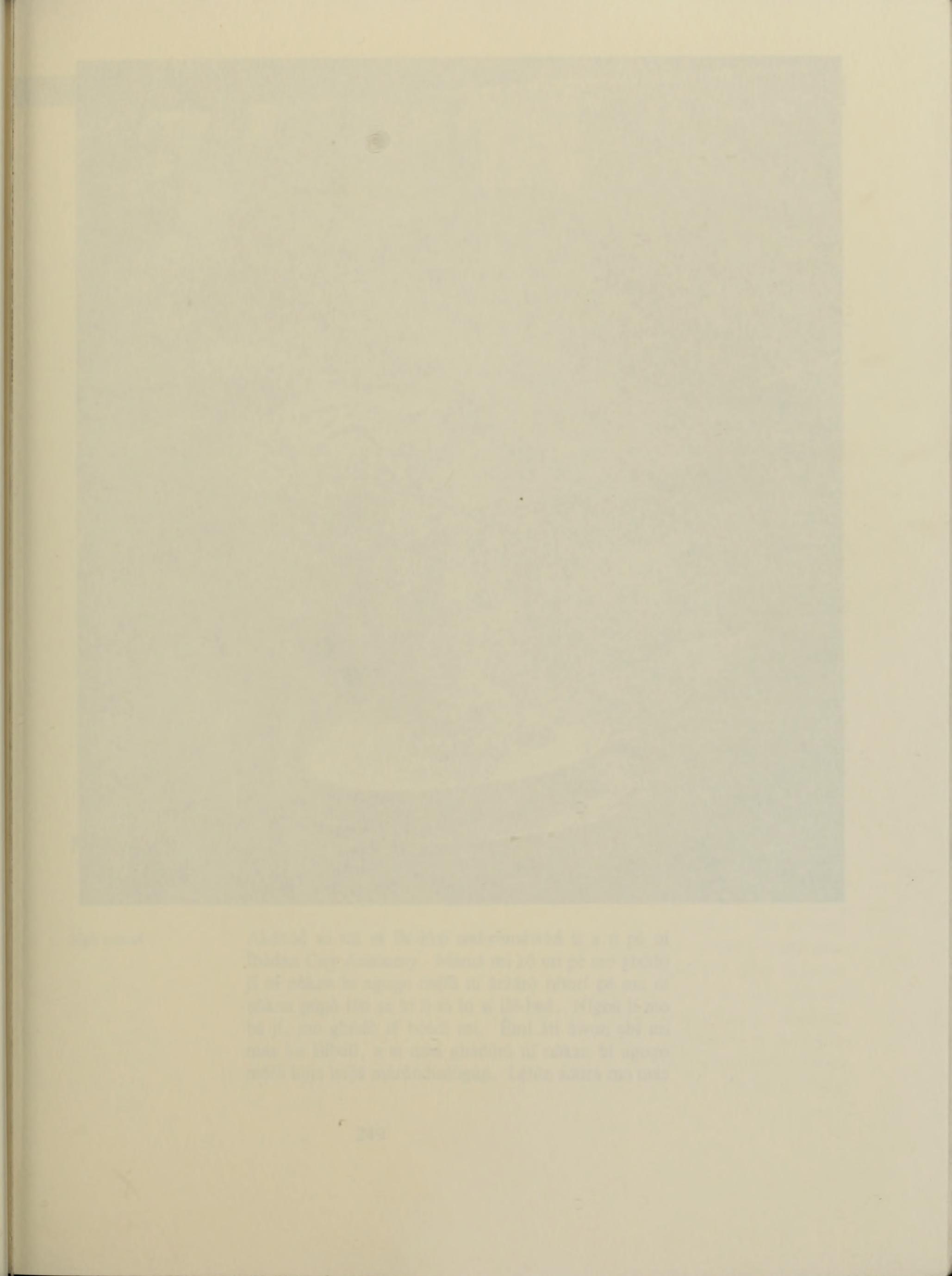
VERBS

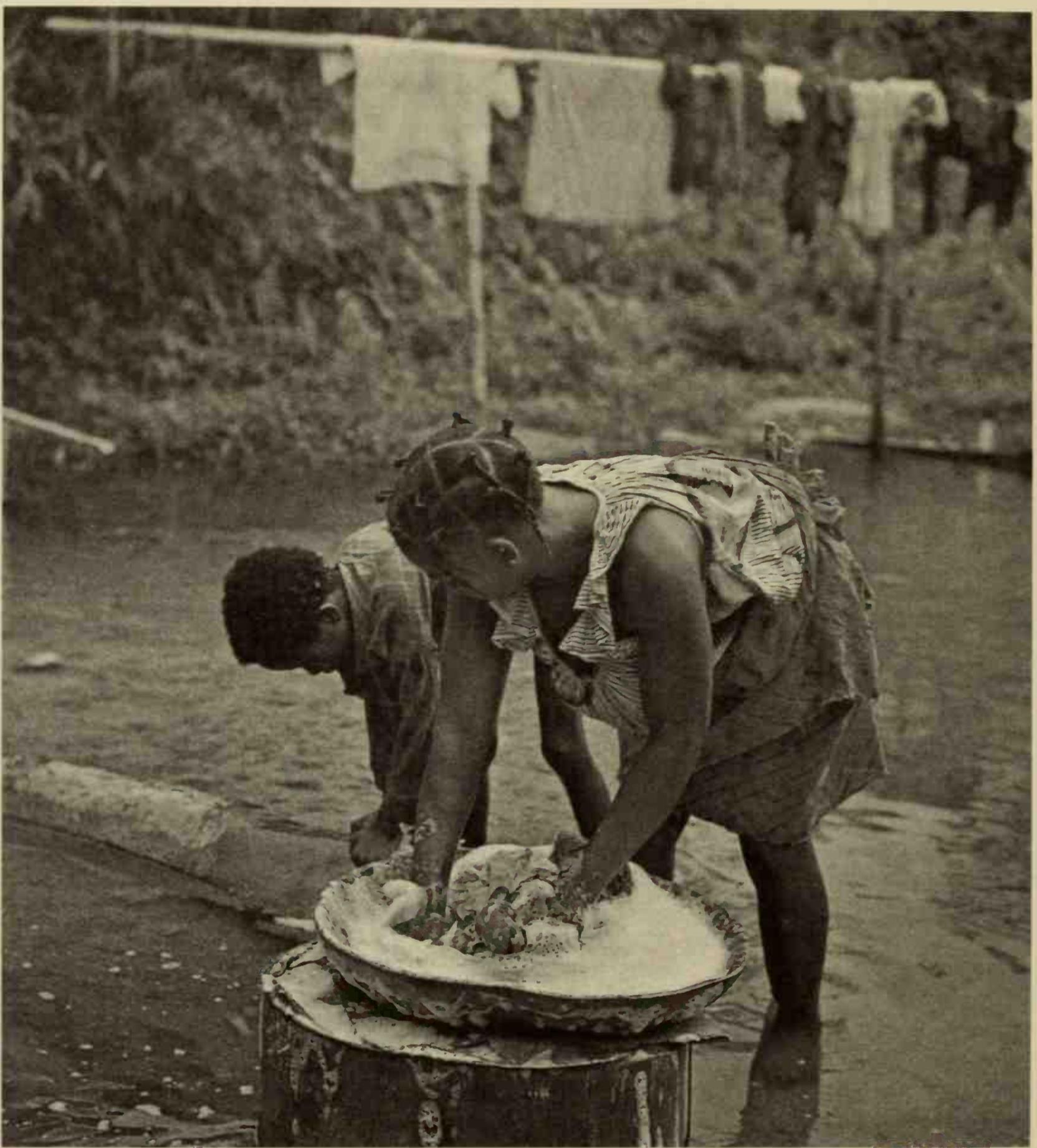
- fo okùn** to jump rope
gbéyàwó to marry
joyè to be coronated
kòlù to hit
lo aso to iron clothes

- lo sí ìta** to go outside
padà dé to return
pé to be late
rán — létí to remind
sìnkú to perform a funeral ceremony
şílé to have a house warming
subú to fall down

OTHERS

- jòwó kúrò!** please go away
kú oríire! congratulations!
má bínú don't be upset
má şèyonu don't worry
rora/E rora be careful

Èkó Karùndínlógún

OBJECTIVES

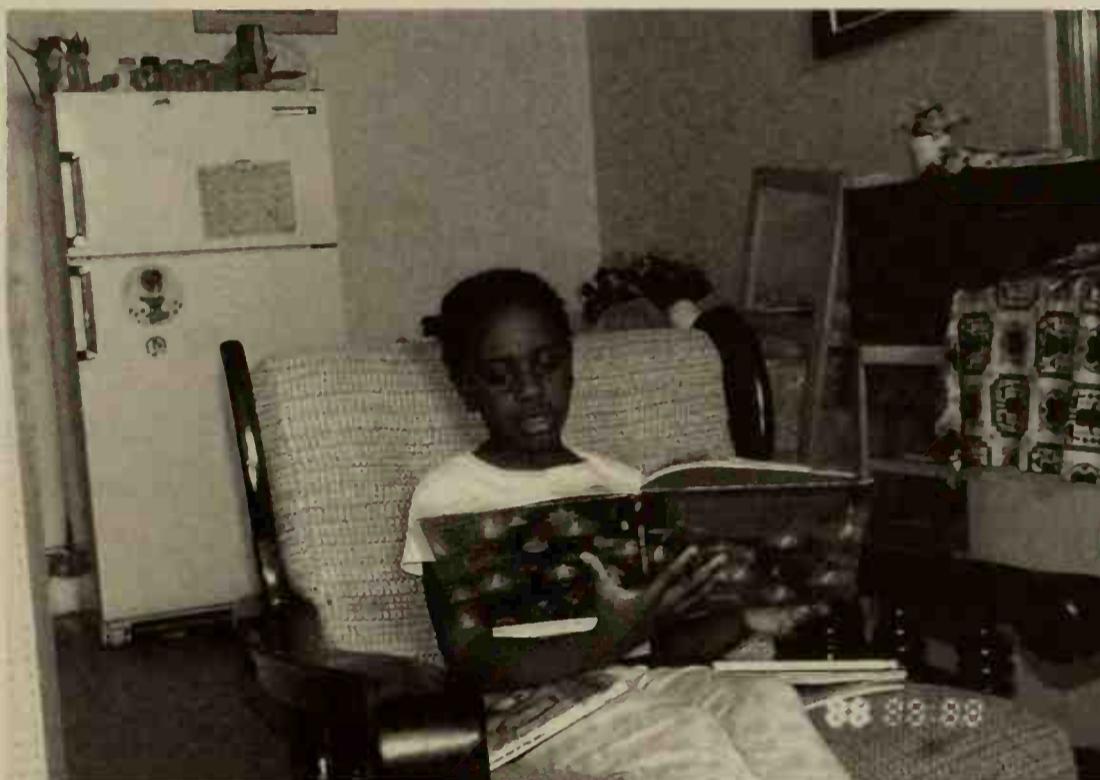
Topic: Daily routine

Function: Describing a typical day or week

Grammar: Reflexives - fúnraara mi, etc.; the verb tún ____ se,
numerals èèmelòó?, èèkan, èèmejì, etc.

Cultural Information: A Game Bojúbojú

MONOLOGUE

Yemí ní sòrò nípa àwon nñkan tí ó máa ní se lójoojúmó.

high school

Akékòó ni mi ní ilé-èkó oníwémewàá tí a ní pè ní Ìbàdàn City Academy. Mámá mi kó mi pé mo gbódò jí ní nñkan bí agogo méfà ní àràárò nítorí pé mo ní nñkan púpò láti se kí ní tó lo sí ilé-ìwé. Nígbà tí mo bá jí, mo gbódò té békèdì mi. Èmi àti àwọn ẹbí mi máa ka Bíbélì, a sì máa gbàdúrà ní nñkan bí agogo méfà kojá ìséjú mårùndínlógún. Léhìn adúrà mo máa

to chew a chewing stick
to comb my hair

fọ àwo, mo sì máa gbá ilè. Mo tún máa **run orín**, mo sì máa wè. Nígbà tí mo bá wè tán, mo máa **fí kóòmù ya irun mi**, mo sí máa wọ aso àti bátà ilé ìwé mi. Ní nñkan bí agogo méje àárò, èmi àti àwọn ebí mi máa je oúnje àárò. Ní nñkan bí agogo méje ààbò àárò, mo máa sáré lọ wọ bóòsì ilé-ìwé mi níwájú ilé wa. Àwọn nñkan tí mo máa ní se ní àràárò ojó Móndè sí ojó Jímò ní yí.

ISÉ SÍSE 1

Sé lóòótó ni tàbí lóòótó kó?

1. Yemí ní lọ sí ilé-èkó oníwémewàá.
2. Ó máa ní jí ní agogo méje láràárò.
3. Kì í je oúnje àárò kí ó tó lọ sí ilé-ìwé.
4. Orúkọ ilé-ìwé Yemí mi Ìbàdàn Boys High School.
5. Yemí àti àwọn ebí rẹ́ máa ní gbàdúrà láràárò.
6. Ilé-ìwé Yemí kò ní bóòsì.
7. Yemí kì í run orín.

ISÉ SÍSE 2

ÌBÉÈRÈ

1. Kí ni orúkọ ilé-ìwé Yemí?
2. Dárúkọ àwọn nñkan méta tí Yemí máa ní se láràárò kí ó tó lọ sí ilé-ìwé.
3. Agogo mélòó ni Yemí máa ní jeun àárò?
4. Ta ni ó kó Yemí láti se àwọn nñkan tí o ní se láràárò?
5. Agogo mélòó ni Yemí máa ní jí?

ÒRÒ TUNTUN

- kóòmù (láti ya irun)** *comb*
orín (láti fọ eyin) *chewing stick*
búróòsì eyín *toothbrush*
táwéèlì (láti nu ara) *towel*
kànñkàn (láti wẹ́ ara) *sponge (for bathing)*
abé (láti fá irùngbòn) *razor*
ibùsùn (láti sùn) *bed*
ìgbálè *broom*

ISÉ SÍSE 3

Sé o mo òrò yí?

ÀPEERE: Kí ni a máa n̄ fi fo eyín?
- Orín tàbí búróòsì.

1. Kí ni a máa n̄ fi ya irun?
2. Kí ni a máa n̄ fi wẹ ara wa.
3. Kí ni a máa n̄ fi fo ojú.
4. Kí ni a máa n̄ fi nu ara wa?
5. Kí ni a máa n̄ fi sùn?
6. Kí ni a máa n̄ fi gbá ilè?
7. Kí ni a máa n̄ fi fá irùngbón?
8. Kí ni a máa n̄ fi fo àwo?

ISÉ SÍSE 4

A máa n̄ fi sùn. - Sọ nñkan tí a máa n̄ se pèlú àwọn nñkan wònyí.

ÀPEERE: Béèdì
- A máa n̄ fi sùn.

1. orín	7. abe
2. tawéèlì	8. ose
3. búróòsì	9. aso
4. ìgbálè	10. bátà
5. omi	11. àwo
6. kànñkàn	12. ení

ISÉ SÍSE 5

Ó kàn e. Bèèrè lówó ọmo kíláàsì re bójá ó máa n̄ se àwọn nñkan wònyí láràáárò.

ÀPEERE: fá irùngbòn
- Sé o máa n̄ fá irùngbòn re láràáárò?
- Ó tì, N kì í fa irùngbòn mi láràáárò.

1. wè	8. ka kòránì
2. gbá ilè	9. jeun
3. run orín	10. fi tawéèlì nu ara
4. gbàdúrà	11. fi kànñkàn wè
5. ka Bíbélì	12. ya irun
6. kó irun	13. di irun
7. ba irun	14. fo àwo

ISÉ SÍSE 6

Kí ni o máa n̄ se láalaalé? - Túnjí n̄ bí àwọn ore re nípa n̄kan tí won máa n̄ se. So ibéèrè Túnjí fún wa.

ÀPEERE: Olú/láalaalé

- Kí ni Olú máa n̄ se láalaalé?

1. Délé àti Tóyìn/lósòòsàn	6. Ìwo àti Tolú/lósoosù
2. Ìwo/lódòqdún	7. Dúpé/lósòòsán Sátidé
3. Ògbéni Àjàyí/láràáárò	8. Kémi/láalaalé Jímò
4. Kúnlé/lósòòsè	9. Ojó/láràáárò Sóndè
5. Èmi àti Ìwo/lójoojó Móndè	10. Olú/lójoojúmò

ISÉ SÍSE 7

Ní méjíméjì: So n̄kan tí o máa n̄ se lósòòsè fún ènìkejì re.

GÍRÁMÀ

Reflexives - fúnraara

1. Reflexives are formed in Yoruba by using the word **fúnraara** plus a possessive pronoun.
2. Here is the paradigm.

fúnraara mi	<i>by myself</i>
fúnraara re	<i>by yourself</i>
fúnraara rè	<i>by himself</i>
fúnraara wa	<i>by ourselves</i>
fúnraara yín	<i>by yourselves</i>
fúnraara wọn	<i>by themselves</i>

3. If you are reporting what someone said he did by himself, the possessive pronouns will be the emphatic pronoun.

Ó so pé òun se é fúnraara òun.

He₁ said that he₁ did it by himself₁.

Wón so pé àwọn se é fúnraara àwọn.

They₁ said that they₁ did it by themselves₁.

ISÉ SÍSE 8

N kò lè wè fúnraara mi. - Délé n so **nìkan tí ojú awón èniyàn yíí rí** (*what they experienced*) nígbà tí wón sàisàn. Kí ni ó n so.

ÀPEERE: wè/Dúpé

- Dúpé kò lè wè fúnraara rè nígbà tí ó sàisàn.

1. fo enu/èmi	6. jeun/iwo àti Dàpò
2. wo èwù/iwo	7. rán aṣo/Omidan Òní
3. run orín/èmi àti iwo	8. wo bàtà/Tópé
4. wo sòkòtò/Kúnlé	9. fá irùgbòn/Túnjí
5. fo aṣo/Kúnlé àti Túnjí	10. kó irun/Títí

ISÉ SÍSE 9

Ta ni ó bá e rán aṣo yíí? - Dúpé fé mo eni tí o se àwọn nìkan wònyí fún Délé. Kí ni Délé so?

ÀPEERE: Kó irun

- Ta ni ó bá e kó irun yíí?
- Èmi ni mo kó o fúnraara mi.

1. di irun (dì)	6. lo aṣo (lò)
2. rán èwù	7. se móímóím
3. kó irun	8. ra kèké (rà)
4. se kéèkì	9. kó ilé
5. ba irun	10. kó ìwé

The verb tún _____ se

- When the word **tún** is used with another verb, it gives the interpretation of performing the action stated by the verb again.
- Here are some examples of verbs with **tún**.

tún _____ se	<i>to repair s.t.</i>
tún _____ sò	<i>to repeat s.t.</i>
tún _____ fò	<i>to rewash s.t.</i>
tún _____ kó	<i>to rebuild s.t.</i>
tún _____ kò	<i>to rewrite s.t.</i>
tún _____ sè	<i>to recook s.t.</i>

3. The word for whatever is being repaired or rewashed (to give two examples) is put between tún and the verb.

Mo tún kéké mi se.
Àiná tún aso re fò.
Olú kò fé tún ilé re kó.

*I repaired my bicycle.
Aina washed her clothes again.
Olu does not want to rebuild his house.*

4. If whatever is being redone is not known or is implied, tún and the verb occur side by side.

Kí ni o fé kí N tún se? *What do you want me to repair?*
N kò gbó ohun tí ó tún so. *I didn't hear what you repeated.*

ISÉ SÍSE 10

N kò mo rédító tún se. O lọ sí sóòbù eni tí o māa ní tún nñkan se, sùgbón kò lè tún nñkan tí o ní se. Kí ni onísóòbù (shopkeeper) yíí so?

ÀPEERE: aago

- E jòwó, mo fé kí e bá mi tún aago mi se.
- N kò mo aago tún se. Má bínú.

1. telifísònnù	6. àga	11. àpò
2. bàtà	7. aso	12. filà
3. kéké	8. sòkòtò	13. àpótí
4. ọkò	9. kaba	14. telifóònù
5. rédító	10. yerí	15. alùpùpù

ISÉ SÍSE 11

Jòwó, tún un so - Àwọn èniyàn yíí so nñkan ní kíláàsì sùgbón, o kò gbó nñkan tí wón so, so fún wón pé kí wón tún nñkan tí wón so so.

ÀPEERE: Olú

- Olú N kò gbó nñkan tí o so. Jòwó tún un so.

1. Olùkó	6. Kémi
2. Ògbéni Àjàyí	7. màmá re
3. Délé àti Dúpé	8. bàbá re
4. Túnjí	9. Sèyí
5. Omidan Fólárìn	10. Àiná àti Tópé

ISÉ SÍSE 12

Béè ni, tún un se. - O sé àwọn nìkan wònyí, sùgbón ògá (*boss*) re kò féràn nìkan tí o se. Bi ògá re léèrè bóyá wón fé kí o tún un se.

ÀPEERE: kó ilé

- Sé e fé kí n tún un kó?

1. se ọbè (sè) ¹	6. ro oko
2. rán aṣo	7. kọ itàn
3. di irun (dì)	8. fo aṣo (fò)
4. lò aṣo (lò)	9. té békèdì
5. gbá ilè	10. ba irun

ISÉ SÍSE 13

O kàn é. Ní méjìméjì: Bí omo kíláàsì re léèrè bóyá ó lè tún nìkankan se.

More on Numerals - Èèmelòó?: èèkan, èèmeji, etc.

1. If you want to find out how many times someone does something, the question for this is Èèmelòó?
2. It is formed by adding èè- or iga to the form of the number.

Èèmelòó ni o máá ní gba bóòlù lójoojúmó?   }   Igbà mélòó ni o máá ní gbá bóòlù lójoojúmó.   } *How many times do you play ball everyday?*

3. To say the number of times, you add èè- or iga to the cardinal numbers as you do for the question marker.

èèkan or iga kan	once
èèmeji or iga méji	twice
èèmetà or iga métà	three times
èèmewàá or iga métewàá	ten times
èèmárùnúndínlógún or iga márùndínlógún	fifteen times

¹ Remember that low-toned verbs become mid-toned verbs before an object noun. The words in parentheses are to remind you of the original tone of the respective verb.

3. After *ten* use only **ìgbà**, *time* (and never **èè-**), for other multiples of ten.

èèmèwàá	<i>10 times</i>
ìgbà ogún	<i>20 times</i>
èèmòkanlélógún	<i>21 times</i>
ìgbà ọgbòn	<i>30 times</i>
ìgbà ogójì	<i>40 times</i>
	etc.

4. **Èè-** is not used in the remaining tens after 10 because these tens do not have cardinal forms.

ìwé méwàá	<i>10 books</i>
------------------	-----------------

but

ogún ìwé	<i>20 books</i>
ọgbòn ìwé	<i>30 books</i>
ogójì ìwé	<i>40 books</i>
ìwé mókànlélógójì	<i>41 books</i>

5. **Èèmelòó** changes to **oye ìgbà tí** in indirect questions.

Èèmelòó ní o máa ní jeun lójumó? *How many times a day do you eat?*
- N kò mọ oye ìgbà tí mo máa ní jeun. *I don't know how many times I eat.*

ISÉ SÍSE 14

Èèmelòó? - Dúpé fé mọ oye ìgbà tí àwọn ọré re ní se nñkan wònyí

ÀPEERE: lọ sí kíláàsì l'ósè / 15

- Èèmelòó ni o máa ní lọ sí kíláàsì l'ósè?
- Èèmáründínlógún.

1. ka ìwé l'ósù / 10
2. wè lójó kan / 2
3. wo telifísònnù l'ósè / 19
4. lọ sí Èkó l'ósè / 5
5. lọ sí ìlú Nàijíríyà l'ódún / 1
6. jeun l'ójó kan / 4
7. sùn l'ójó kan / 2
8. gba bóólù l'ósè / 3
9. se ìdánwò l'ódún / 20
10. fo awo l'ósù / 30

ISÉ SÍSE 15

N kò mò - Rèmí kò féràn Tópé nítorí náà, kò fé dáhùn ibéèrè Tópé. So nñkan tí Tópé àti Rèmí so. Tèlé àpeere tí ó wà nísàlè yií.

ÀPEERE: Tóyìn

- Èèmelòó ni Tóyìn máa ní wá sí kíláàsì Yorùbá l'ósè?
- N kò mò oye ìgbà tí ó máa ní wá sí kíláàsì Yorùbá l'ósè.

1. Túnjí àti Kúnlé	6. Ìwo àti èmi
2. Kémi àti Sèyí	7. Ìwo àti Ayò
3. Omidan Sàndà	8. Èmi àti Tóyìn
4. Èmi	9. Ọgbéni Òjó
5. Ìwo	10. Arábìnrin Àkàndé

DIALOGUE

Oníwèé Iròhìn kan fé mó bí Arábìnrin Williams se ní sisé ní yunifásítì pèlú omó mårùnún láti tójú.

trying my best

Oníwèé Iròhìn: Báwo ni e se lè se gbogbo nñkan tí e ní se yií. Mo gbó pé e jé olùkó ní Yunifásítì ti Ibàdàn, e sì ní omó mårùnún pèlú ọkò yín.

In short

Arábìnrin Williams: Kò rorùn rará sùgbón mo ní sa ipá mi, nítorí pé mo féràn láti kó àwọn akékòó ní yunifásítì, mo sì tún féràn láti jé òbí rere. Ní kúkúrú, mo féràn gbogbo nñkan tí mo ní se.

a maid

Oníwèé Iròhìn: Sé e ní omó ọdò láti ràn yin lówó?

nowadays

Arábìnrin Williams: Ó tì. Sé e mó pé o sòro láyé òde òní láti rí omó ọdò tí ó dára nítorí pé ijøba tí sòfin pé kí gbogbo omó lo sí ilé-ìwé alákòbérè.

the government/
primary school

Oníwèé Iròhìn: Nígbà tí e kò ní omó ọdò, báwo ni e se ní se gbogbo isé ilé yín.

help me

Arábìnrin Williams: Èmi àti àwọn omó mi ni a ní pín isé-ilé se. Àwọn omó máa fó àwo, wón máa gbálè, wón sí máa tún gbogbo yàrá se. Mo máa ní sè oúnje fún gbogbo ebí mi, sùgbón okó mi máa ní ràn mí lówó nígbà míràn.

I'm happy

Oníwèé Ìròhìn: Inú mi dùn pé e ní okó tí o lè ràn yín
 lówó láti se isé ilé.
 Arábìnrin Williams: Inú èmi náà dùn gan an ni.

ISÉ SÍSE 16**ÌBÉÈRÈ**

1. Irú isé wo ni Arábìnrin Williams ní se?
2. Omo mélòó ni wón bí?
3. Ta ni ó n ran Arábìnrin Williams lówó láti tójú ilé.
4. Kí l'ó dé tí ó sòrò láti ní omo òdò nísisiyí?
5. Níbo ní Arábìnrin Williams gbé n sisé?

ISÉ SÍSE 17*Role play*

As a reporter working for your school's daily newspaper, interview a celebrity that is visiting your school. Your partner will be the celebrity.

A GAME - BOJÚBOJÚ (*Hide and Seek*)

at the same time
 to hide
 the first (mentioned)
 child/remaining/will be
 singing

Bojúbojú jé okan nínú ere Yorùbá tí ó wópò láàárín àwọn omodé. Nígbà tí òṣùpá bá ní ran ní eré yíí wópò. Omodé méjo tàbí méwàá lè se eré yíí **nígbà kan náà**. Nígbà tí àwọn omodé bá setán láti bérè eré yíí, wón máa yan enìkán tí ó máa wá àwọn omo tí ó máa **fí ara pamó**. Enìkan máa bo ojú **omo àkókó**. Nígbà tí omodé yíí bo ojú omo àkókó, àwọn omo **yòókù máa lò fi ara pamó**. Omo tí ó bo ojú omo àkókó **máa máa korin bayíí pé**:

(B)	- Bojúbojú o
Ègbé	- Éè
the masquerade	(B) - Olórò n bò
hide	Ègbé - Éè
should I open it?	(B) - E para mó
to open	Ègbé - Ée
	(B) - Sé kí N sí i?
	Ègbé - Sí i
	(B) - Sé kí N sí i?
	Ègbé - Sí i

to open
run around
to catch

Léhin tí ọmọ yìi bá korín tán, ó māa sí ojú ọmọ àkókó. Ọmọ àkókó yíi māa sáré **kiri** láti wá àwọn ọmọ yòókù tí wón fi ara pamó. Eni tí ó bá **rí mù** ni ó māa dijú dipó rè.

ISÉ SÍSE 18

ÌBÉÈRÈ

1. Sé àwọn ọmodé māa ní se bojúbojú ní ìlú rè? Bí békè ni, báwo ni wón se ní se bojúbojú yíi?
2. Irú eré wo ni àwọn ọmodé tún féràn láti se ní ìlú rè?

PRONUNCIATION AND TONES

Fáwéèlì i àti in

The difference between vowels **i** and **in** is that **i** is an oral vowel while **in** is a nasal vowel. This difference is very important in Yoruba because if **i** is pronounced instead of **in**, the meaning of the word will change.

Here are some words to help you practice the difference in pronunciation between **i** and **in**.

i

in

rí
sí (as in **lo sî**)
dí
ìrì
ìdí
etí
iji

to see
to
to block
dew
buttocks
ears
whirlwind

rín
sín
dín
èrín
orin
oni
òpin

to laugh

to sneeze

to fry s.t.

laughter

songs

crocodile

end

☞ Notice that after a nasal consonant, a nasal vowel is written without a final **n**. For example:

orin *song*
irin *iron*
ìdin *maggots*

but

oni *crocodile*
òní *today*
omi *water*
emu *palm wine*
ení *mats*

After the consonants **n** and **m**, the nasal vowels **in** and **un** are written as **i** and **u**.

ISÉ SÍSE 19

TONE EXERCISES

Fi àmì sí orí àwọn òrò wònyí.

1. ebi	<i>family</i>	6. oya	<i>wages/salary</i>
2. ebi	<i>fault</i>	7. owo	<i>hand</i>
3. ose	<i>soap</i>	8. owo	<i>broom</i>
4. ose	<i>injury</i>	9. owo	<i>respect</i>
5. oya	<i>a Yoruba goddess (wife of Sàngó)</i>	10. owo	<i>flock (as of birds, cattle, etc.)</i>

VOCABULARY

NOUNS

abe	<i>razor</i>
àdúrà	<i>prayer</i>
agogo méfà	<i>six o'clock</i>
ara	<i>body</i>
aso ilé-ìwé	<i>school uniform</i>
àwo	<i>plates</i>
Bíbélì	<i>Bible</i>
búrójòsì	<i>brush</i>
eyín	<i>teeth</i>
ení	<i>mat</i>
enu	<i>mouth</i>
ìgbálè	<i>broom</i>
ìjoba	<i>government</i>
ilé-èkó oníwèé méwàá	<i>high school</i>
ilé-ìwé alákòbérè	<i>primary school</i>
isé-ilé	<i>house/home work</i>
keeki	<i>cake</i>
kóòmù	<i>comb</i>
Kòráni	<i>Koran</i>
láràárò (ní àràárò)	<i>every morning</i>
láràárò ojó Móndè	<i>every Monday</i>
morning	
ojú	<i>face</i>
omi	<i>water</i>
onísójòbù	<i>shopkeeper</i>

orín	<i>chewing stick</i>
ògá	<i>master</i>
omo-òdò	<i>maid</i>
ose	<i>soap</i>
sójòbù	<i>shop</i>
táwéèlì	<i>towel</i>

VERBS

ba ìrun	<i>to braid one's hair</i>
di irun	<i>to corn roll one's hair</i>
fá irùngbòn	<i>to shave (beard)</i>
fi kànñkàn wè	<i>to bathe with a sponge</i>
fi kóòmù ya irun	<i>to comb one's hair with a comb</i>
fó eyin	<i>to brush one's teeth</i>
gbàdúrà	<i>to pray</i>
kó irun	<i>to plait one's hair with thread</i>
kó ilé	<i>to build a house</i>
kó ìtàn	<i>to write a story</i>
lọ aso	<i>to iron</i>
nu ara	<i>to dry off one's body with a towel</i>
pín	<i>to divide/share</i>
ran lówó	<i>to help s.o.</i>
rán aso	<i>to sew</i>
rí	<i>to see/find</i>

- rórùn** *to be easy*
run orín *to chew a chewing stick*
sáré ló *to run somewhere*
ṣe ìdánwó *to take an exam*
ṣe kékì *to bake a cake*
té békèdì *to make a bed*
tójú *to take care*
wé ara *to bathe*
wò *to wear s.t.*
wó bóòsì *to take the bus*
ya irun *to comb hair*

OTHERS

- èèkan** *once*
èèmejì *twice*
èèmelòó? *how many times?*
níwájú ilé *in front of the house*
láláalé *every night*
lójoojúmó *every day*
lódoođún *every year*
lósòòsán *every afternoon*
lósòòsè *every week*

ÀYÈWÒ

ISÉ SÍSE 1

Só nñkan tí àwọn èniyàn wònyí n̄ se.

ÀPEERE: Dókítà

- Àwọn dókítà máa n̄ se **isé abẹ** (*to perform surgery*) fún èniyàn.

1. lóyà	6. káfíntà	11. olùkó
2. àlúfà	7. alágbèdé (<i>blacksmith</i>)	12. góminà
3. enjiníà	8. ọde	13. olópàá
4. olórin	9. pejapeja	14. nóòsì
5. àgbè	10. aláwàdà	15. onísòwò

ISÉ SÍSE 2

Méjíméjì: Só nñkan tí o máa n̄ se lójoojúmó fún enikejì re. Bí òun náa nípa nñkan tí ó máa n̄ se lójoojúmó.

ISÉ SÍSE 3

Méfàméfà: Yan isé tí o bá fé nínú àwọn isé méfà yíí. Ìwo àti àwọn ọmo kíláásì re márùnún máa so fún wa idí tí isé **enìkòòkan** (*each of you*) yín se jé isé tí ó se pàtákì jù lo.

1. dókítà	4. olórin
2. lóyà	5. olópàá
3. àgbè	6. olùkòó

ISÉ SÍSE 4

Isé wo ni o máa fé láti se? Nínú àwọn isé ìsàlè yíí, yan èyí tí ó máa fé láti se. Sì so èyí tí o kòní í fé láti se.

ÀPEERE: - Mo máa fé láti jé adájó, sùgbón N kò ní í fé láti jé dókítà.

1. awakò	6. alágbèdé	11. enjiníà
2. onísòwò	7. àlúfà	12. nóòsì
3. olópàá	8. olùkòó	13. mèkáníkì
4. aláwàdà	9. ọde	14. lóyà
5. àgbè	10. dókítà	15. òsèlú

ISÉ SÍSE 5

Méjìméjì: Yan èniyàn tí o fé kí o sì se àpèjúwe èniyàn yíí. Ránti láti sọ nípa ibi tí ó nígbà, isé tí ó ní se àti àwọn nñkan tí ó féràn.

ISÉ SÍSE 6

Àsè síse. Yan àsè kan kí o sì se àpèjúwe ohun tí ó selè níbi àsè yíí fún àwọn ọmọ kíláàsì re.

ISÉ SÍSE 7

Kí ni Kémi sọ? Kémi sèsè dé láti ìlú Nàìjírìyà, ó sì sọ nípa gbogbo nñkan tí ó se nígbà tí ó wàní ìlú Nàìjírìyà fún e. Kí ni Kémi sọ fún e?

ISÉ SÍSE 8

Ewì ọmodé (*children's poem*)

Bó ojú rẹ bí o bá jí
 Run orín pèlú
 Kí o sì jé ọmọ rere,
 Fún òbí re.
 Bí àwo bá wà láti fò,
 Ilè láti gbá,
 Jòwó ma sàì se tìre
 Gégé bí ọmọ rere

ÌBÉÈRÈ

1. Ewì yíí sọ nñkan mérin tí ọmodé gbódò se nígbà tí ó bá jí. Kí ni nñkan mérin **wònyí** (*these*).
2. Bí wón bá se àwọn nñkan tí ewì yíí sọ pé kí wón se, irú ọmọ wo ni wón máa jé?

Èkó Kerìndínlógún

OBJECTIVES

Topic: Languages and countries of Africa

Function: Talking about different languages and countries of Africa

Grammar: Prepositions **sí** and **ní**, expressing **Jé kí**

Cultural Information: Talking about one's home town in Nigeria

Nàìjírígà

MONOLOGUE

real

Kémi jé omo ilú Nàìjírígà tòótó.

Ogun State
west

Orúkọ mi ni Kémi. Omo ilú Sàgámú, ní ìpínlè
Ògùn ni bàbá mi. Ìpínlè Ògùn wà ní ihà iwò

east
I was born

high school

north

without speaking

oòrùn ní ìlú Nàìjíríyà. Màmá mi wá láti Ènúgù, ní ipínlè Anambra. Ìhà ìlà-oòrùn ni Ènúgù wà ní ìlú Nàìjíríyà. A bí mi ní ìlú Sàgámù, sùgbón mo lọ sí ilé-èkó alákóbérè ní Ìbàdàn ní ìlú Nàìjíríyà. Nítorí èyí, mo lè sọ Yorùbá dáradára. Léhìn tí mo parí ilé-èkó alákóbérè, mo lọ sí ilé-èkó oníwèé-méwàá ní Ènúgù, níbi tí màmá màmá mi ní gbé. Mo gbé Ènúgù fún nìkan bí ọdún méjọ nítorí náà, mo tún le sọ èdè Ìbò dáradára. Léhìn tí mo kúrò ni Ènúgù, mo lọ sí ilé-èkó gíga, Yunifásítì ti Ahmadu Bello tí o wà ní Kánò. Kánò wà ní ipínlè Kánò ní ìhà àrìwá. Nígbà tí mo wà ní Kánò, mo kó èdè Haúsá dáradára. Nísisiyí, inú mi dún pé mo lè bá èníyàn púpò sòrò ní ìlú Nàìjíríyà láì sọ èdè Òyìnbó.

ISÉ SÍSE 1

ÌBÉÈRÈ:

1. Èdè mélòó ni o rò pé Kémi gbó?
2. Níbo ni ó gbé lọ sí ilé-èkó alákóbérè?
3. Níbo ni ó gbé lọ sí ilé-èkó oníwèé-méwàá?
4. Níbo ni ó gbé lọ sí ilé-èkó gíga Yunifásítì?
5. Níbo ni a bi Kémi sí?
6. Sé àpèjúwe ibi tí Sàgámù wà ní ìlú Nàìjíríyà.
7. Sé àpèjúwe ibi tí Kánò wà ní ìlú Nàìjíríyà.
8. Sé àpèjúwe ibi tí Ènúgù wà ní ìlú Nàìjíríyà.
9. Ọmo ìlú ibo ni màmá Kémi?
10. Ọmo ìlú ibo ni bàbá Kémi?

ÀŞÀ: Sísọ Nípa Ìlú Èníyàn

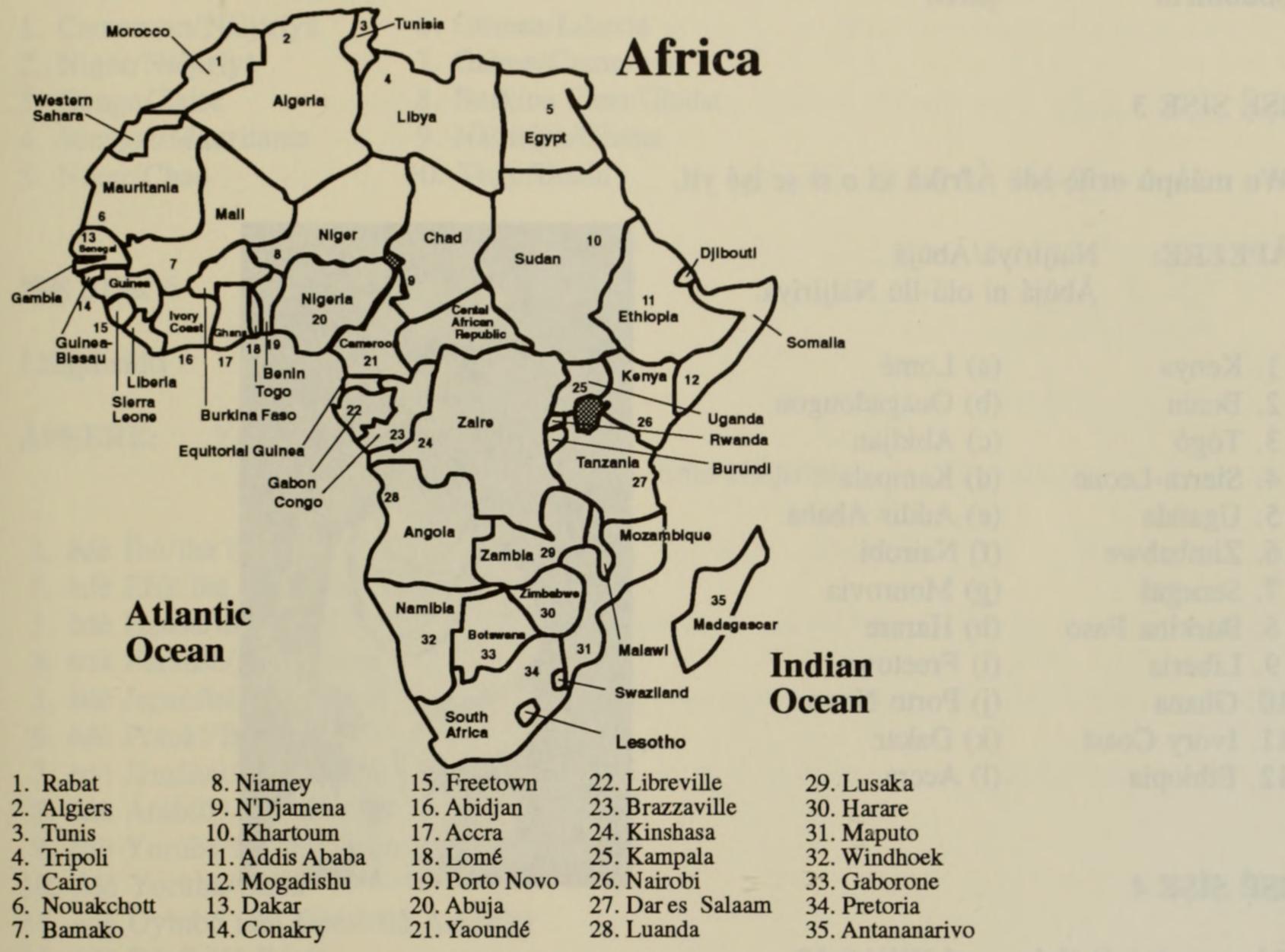
usually

Ní ilè Yorùbá, ìlú bàbá èníyàn ní ó sábà máa ní jé ìlú èníyàn bí a kò tilè bí èníyàn sí ìlú yíí. Fún àpeere, bí a bá bí eníkan sí ìlú Ìbàdàn, sùgbón bí ìlú bàbá rẹ bá jé Abéòkúta, èníyàn yíí máa sọ pé ọmo ìlú Abéòkúta ni òun. Irú èníyàn báyíí lè sọ pé, "ọmo ìlú Abéòkúta ni mi, sùgbón àwọn ẹbí mi ní gbé ní Ìbàdàn nísisiyí."

ISÉ SÍSE 2

ÌBÉÈRÈ:

1. Báwo ni àwọn ènìyàn se ní sọ nípa ìlú won nínú àṣà re?
2. Ní ilè Yorùbá sé ibi tí a bí ènìyàn sí ni ìlú rẹ tábí ibi tí ó jé ìlú bábá ènìyàn yíí?

Some useful terms for countries.

Olú-ìlú
ipínlè
ìlú

capital
state
town/country/nation

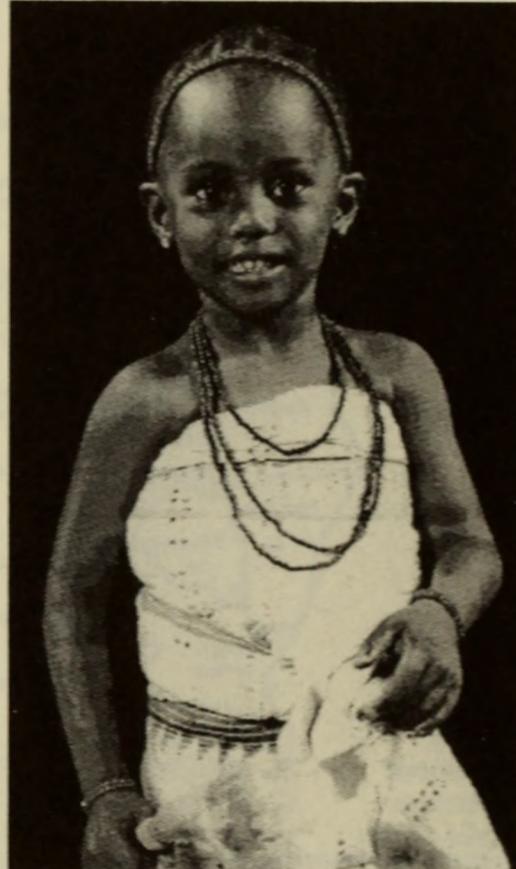
ìhà àríwá	<i>north</i>
ìhà gúúsù	<i>south</i>
ìhà ìlà oòrùn	<i>east</i>
ìhà ìwò-oòrùn	<i>west</i>
góminà	<i>governor</i>
olórí	<i>head/president</i>
oba	<i>king</i>
ayaba	<i>wife of a king or queen</i>
obabìnrin	<i>queen</i>

ISÉ SÍSE 3

Wo máàpù orílè-èdè Áfríkà kí o sì se isé yíí.

ÀPEERE: Nàijírígà/Àbùjá
Àbùjá ni olú-ìlú Nàijírígà.

1. Kenya	(a) Lomé
2. Benin	(b) Ouagadougou
3. Tóbó	(c) Abidjan
4. Sierra-Leone	(d) Kampala
5. Uganda	(e) Addis Ababa
6. Zimbabwe	(f) Nairobi
7. Senegal	(g) Monrovia
8. Burkina Faso	(h) Harare
9. Liberia	(i) Freetown
10. Ghana	(j) Porto Novo
11. Ivory Coast	(k) Dakar
12. Ethiopia	(l) Accra

ISÉ SÍSE 4

Sé o mo ipínlè tí ó wa ní Nàijírígà?

ÀPEERE: Abéòkúta
- Abéòkúta wà ní ipínlè Ògùn ní ìhà ìwò-oòrùn Nàijírígà.

1. Owerri	5. Ifè	9. Enúgù
2. Èkó	6. Sàgámù	10. Ibàdàn
3. Zaria	7. Port-Harcourt	11. Àkúré
4. Sókótó	8. Dékínà	12. Calabar

ISÉ SÍSE 5

Jíogíráfi: Wo máàpù orílè-èdè Afríkà!

ÀPEERE: Benin/Nàìjírígà

- Benin wà légbèé Nàìjírígà.
- tàbí - Benin wà ní ìhà ìwò-oòrùn sí Nàìjírígà.

1. Cameroon/Nàìjírígà	6. Guinea/Liberia
2. Niger/Nàìjírígà	7. Gabon/Cameroon
3. Congo/Zaire	8. Burkina Faso/Ghana
4. Senegal/Mauritania	9. Nàìjírígà/Ghana
5. Níger/Chad	10. Togo/Benin

ISÉ SÍSE 6

Lìngúisíkì

ÀPEERE: Yorùbá/ìhà ìwò-oòrùn Nàìjírígà

- A ní sọ èdè Yorùbá ní ìhà ìwò-oòrùn Nàìjírígà.

1. èdè Íbò/ìhà ìlà oòrùn Nàìjírígà.
2. èdè Efik/ìhà ìlà oòrùn Nàìjírígà
3. èdè Hausa/ìhà àríwá Nàìjírígà
4. èdè Faransé/ilú Faransé
5. èdè Jepaníṣì/ilú Jèpáànì
6. èdè Potokí/Bràzíllì
7. èdè Jámáànì/ilú Jámáànì
8. èdè Árabíkì/ilú Mòrókò
9. èdè Yorùbá/ìhà ìlà-oòrùn Benin
10. èdè Yorùbá/Cuba
11. èdè Òyìnbó tàbí Gèésì/ilú Améríkà
12. èdè Rósíà/ilú Rósíà
13. èdè Kàlàbárì/ìhà Gúsù Nàìjírígà
14. èdè Òyìnbó/ilú Lóndònù
15. Sípáníṣì/Venezuela

GÍRÁMÀ

Prepositions sí and ní

1. The preposition **sí** is used in most cases to mean *to* or *towards*.

Olú lọ sí Èkó.	<i>Olu went to Lagos.</i>
Mo mágá wá sí ilé rẹ.	<i>I will come to your house.</i>

2. Ní in most cases corresponds with *in* or *at*.

Ó wà ní yàrá rẹ.	<i>She is in her room.</i>
Olú dídé ní ilè (nílè).	<i>Olu got up from the ground.</i>

3. It is important to note that sí is always used after the verb **lọ**, *to go* and **wá**, *to come*, while ní is always used after the locative **wà**, *to be (in or at a place)*.

4. This rule applies even when sí and ní are used in prepositional phrases.

Mo lọ síwájú (sí + iwájú) ilé Olú.	<i>I went to the front of Olu's house.</i>
---	--

Mo wà níwájú (ní iwájú) ilé Olú.	<i>I was in front of Olu's house.</i>
---	---------------------------------------

Mo lọ sibè (sí + ibè).	<i>I went there (i.e., to the place).</i>
-------------------------------	---

Mo wà níbè (ní + ibè).	<i>I was there.</i>
-------------------------------	---------------------

5. Wá like lọ is always used with sí except in the command

Wá níbí!	<i>Come (in) here!</i>
-----------------	------------------------

Ní seems to be appropriate in this phrase since *in* is implied.

6. Whenever *to* is implied, you must always use sí. For example,

Mo wá sibí lánàá.	<i>I came here (i.e., to this place) yesterday.</i>
--------------------------	---

ISÉ SÍSE 7

Ogbón Orí (logic or sense). Dúpé ní sọ nípa ara rẹ àti àwọn nìkan tí o se. **Parí** (*finish*) gbolohun Dúpé pèlú ní tàbí sí.

ÀPEERE: Wón bí mi ____ osù keje odún
- Wón bí mi ní osù keje odún.

1. N kò féràn láti gbé ____ Èkó.
2. Mo wá ____ kíláàsì Yorùbá níjeta.
3. N kò fé kí o wá ____ ilé mi.
4. Òré mi fún mi ____ ajá.
5. Mo ní gbé ____ Ibàdàn.

6. Àbúrò mi wà ____ ilú Faransé.
7. N kò mọ ohun tí ègbón mi ní kó ____ ilú Kánádà.
8. Mo sọ fún Olú pé kí ó má lo ____ Òyó.
9. Èdè Yorùbá ni wón ní sọ ____ ilú mi.
10. Mo mọ ohun tí o wà ____ iwájú ilé wa.
11. Mo lo ____ iwájú ilé ọba lánàá.
12. Olú wà ____ ibí lánàá.
13. Tópé wá ____ ibí lánàá.

ISÉ SÍSE 8

Níbo ni? Ilú wo ni àwọn èniyàn gbé ní sọ èdè yíí.

ÀPEERE: èdè Sípáníṣì

- A ní sọ èdè Sípáníṣì ní Sípéènì.
- tàbí - A ní sọ èdè Sípáníṣì ní ilú Mexico.

1. èdè Sainíṣì	6. èdè Sónà	11. èdè Ibò
2. èdè Faransé	7. èdè Rósíà	12. èdè Japaníṣì
3. èdè Yorùbá	8. èdè Potokí	13. èdè Wolof
4. èdè Sùwàhílì	9. èdè Gèésì	14. èdè Kiriyó
5. èdè Zúlú	10. èdè Hausa	15. èdè Árábíñkì

ISÉ SÍSE 9

Èdè wo?

ÀPEERE: Máría ní gbé Mexico.

- Ó ní sọ èdè Sípáníṣì.

1. Jòhánù ní gbé Lóndóñù.
2. Charles ní gbé ilú Améríkà.
3. Anne Marie ní gbé Quebec.
4. Douglas ní gbé Toronto.
5. Jeri ní gbé Tanzania.
6. Líóbà ní gbé Kenya.
7. Mohammed ní gbé Morocco.
8. Yòmí ní gbé Senegal.
9. Bósè ní gbé Sierra-Leone.
10. Ebùn ní gbé Brazil.

Jé kí

1. To express *let...* you use **jé kí** and you put a regular subject pronoun after **kí**.

Jé kí ó jeuñ.	<i>Let him eat.</i>
Jé kí a sùn.	<i>Let's sleep.</i>
Jé kí wón kàwé.	<i>Let them study.</i>

2. Remember that **mo I** changes to **N** after **kí**.

Jé kí N bá e lo.	<i>Let me go with you.</i>
Jé kí N sùn.	<i>Let me sleep.</i>

3. If you are reporting a speech indirectly, use **òun** after **kí** for the third person when the speech quoted is referring to the third person.

Ó sọ pé kí N jé kí òun sùn. *He said that I should let him sleep.*

This is when *he* and *him* are referring to the same person.

ISÉ SÍSE 10

Onírìnàjò (*a traveler*). Túndé fé kí àwọn òré òun bá òun lọ sí àwọn ilú wònyí. So nìkan tí Túndé ní sọ.

ÀPEERE: Ùgándà
- E jé kí a lọ sí Ùgándà.

1. Djibouti	4. Kényà	7. Liberia	10. Niger
2. Zimbabwe	5. Senegal	8. Benin	11. Ghana
3. Málawí	6. Togo	9. Burkina Faso	12. Sierra Leone

ISÉ SÍSE 11

Má pariwo (*Don't make noise*). Àwọn èniyàn yíí ní sùn sùgbón Kémi kò jé kí won sùn. So nìkan tí màmá Kémi ní sọ.

ÀPEERE: Títí àti Dúpé
- Jé kí wón sùn.

1. èmi	4. èmi àti Tóóké	7. Dúpé àti Délé
2. Títí	5. Òjó	8. Àdúké
3. Omidan Olúsànyà	6. bàbá Kémi	9. Ògbéni Ìsòlá

☞ (Èmi is referring to màmá Kémi and you are repeating what màmá Kémi is saying.)

ISÉ SÍSE 12

Okò wo? Túnjí kò mò bí òun àti Kúnlé se lè dé ibi wònyí. Kí ni Kúnlé sò fún un.

ÀPEERE: Ìlú Faransé/okò ojú-omi
- Jé kí a wò okò ojú-omi lò sí ìlú Faransé.

1. ilé-oúnje/ìrìn	6. ilú Jèpáànì/okò òfurufú
2. ilé-eranko/kéké	7. Kánadà/oko ojú-ìrìn
3. ilé-ijó/okò	8. Sìkágò/bóòsì
4. sóòsì/okò ojù-ìrìn	9. kíláàsì/takisí
5. ilé sinimá/alùpùpù	10. ilé-ikàwé/ìrìn

ISÉ SÍSE 13

Dárukò àwọn nìkan wònyí àti ìlú tí a ti se wón.

ÀPEERE: Volkswagen
- Okò ìlú Jámáànì ni Volkswagen.

1. Renault	6. Sony	11. Ford
2. Heineken	7. Toyota	12. Nissan
3. Guinness	8. Kodak	13. Chevrolet
4. Coca-Cola	9. Mercedes	14. Buick
5. Volvo	10. Peugeot	15. Seiko

ISÉ SÍSE 14

Àwọn èdè wo ní o gbó?

gan an ni	díè	púpò	rará

ÀPEERE: Mo gbó èdè Yorùbá gan an ni, mo sì tún gbó èdè Faransé díè. Mo fé gbó èdè Jámáànì nítorí pé mo ní ɔré púpò tí wón ní gbé ní Bonn.

DIALOGUE

Délé n̄ s̄o nípa ibi tí ó gbé lo oludé Kérésimesì r̄e.

I understand

Kúnlé:	Níbo ni o gbé lo oludé Kérésimesì r̄e?
Délé:	Ní Benin.
Kúnlé:	Benin, ní ipínlè Bendel?
Délé:	Ó tì, kì í se Benin ní ìlú Nàijírìyà. Mo n̄ s̄o nípa Rìpóblíkì tí a n̄ pé ní Benin.
Kúnlé:	Áà! Ó yé mi nísisiyí. Mo kókó ro pé o n̄ sòrò nípa ìlú Benin tí ó wà ní ipínlè Bendel. Kí ni o lo se?
Délé:	Mo lo lo oludé kérésimesì pèlú ebi màmá mi. Omø ìlú Benin ni màmá mi.

Sé o mo pé wón ní sọ Yorùbá ní
ìlú Benin.

I heard so

Kúnlé: Mo gbó béké, sùgbón N kò mo Yorùbá
kankan láti ìlú Benin.

Délé: Nísisiyí, o ti mo enikan.

Kúnlé: Lóòótó ni.

ISÉ SÍSE 15

ÌBÉÈRÈ:

1. Kí ni Délé lọ sé ní Benin?
2. Ìlú Benin mélòó ni o mo nípa?
3. Ní ipínlé wo ni ìlú Benin wà ní Nàijírýà?
4. Dárúkọ ìlú méta tí o mò tí àwọn èniyàn gbé ní sọ Yorùbá.

PRONUNCIATION AND TONES

Fáwéèlì on àti an

1. In Yoruba orthography, both **on** and **an** are pronounced as [ɔ̄]. This sound is very close to the vowel in English *horn* and *corn*, without the "r-coloring."

2. It is not easy to know when to write **on** or **an** when you hear the sound [ɔ̄], but here are some words that are always written with **on**.

ogbón	wisdom	ifòn	rashes
òwón	dear (as in "dear Kemi")	ogbòn	thirty
opón	wooden tray	agbón	wasp
ìbon	gun		

3. From the above examples, it looks like the **on** spelling occurs only after **b**, **w**, **gb**, **p**, and **f**. Write **an** after other consonants. For example:

eran	meat	ìjàngbòn	trouble/problem
èsan	retribution	ìgbónràn	obedience
ìṣàn omi	flowing water	ìkanra	edginess
idán	magic		

4. The only problematic letter is **h**, after which you can write either **on** or **an**. You have to memorize when to use what. For example:

ahón	<i>tongue</i>
fihàn	<i>to show</i>
han	<i>to scream</i>

5. After the consonant **m**, the [b] sound is written as **o**. For example:

mò	<i>to know</i>
mójínmójín	<i>bean pudding (a Nigerian dish)</i>
mókànlá	<i>eleven</i>

6. After the consonant **n**, the [b] sound can be written as **a**. For example:

àná	<i>yesterday</i>
iná	<i>fire</i>
ná ojà	<i>to price goods/haggle</i>
iná orí	<i>lice</i>

7. Note, however, that there are few cases where the **a** letter after the consonant **n** will be pronounced as [ã]. For example:

náírà [nãíra]	<i>Nigerian unit of currency</i>
náín [nãíñ]	<i>nine pence</i>
Ògúnnáìkè [ogúnñáike]	<i>(name of a person)</i>
Sónáriwo [šónáriwo]	<i>(name of a person)</i>

ISÉ SÍSE 16

TONE EXERCISES

Fi àmì sí orí àwọn òrò wònyí.

1. apa	<i>arm</i>	6. ese	<i>verse</i>
2. apa	<i>fool</i>	7. ese	<i>leg</i>
3. apa	<i>scar</i>	8. iwo	<i>horn</i>
4. ese	<i>sin</i>	9. Iwo	<i>(place name)</i>
5. ese	<i>fist</i>	10. iwo	<i>act of looking</i>

VOCABULARY

NOUNS

ayaba *queen/wife of a king*
 èdè Íbò *Ibo language*
 Gèésì *English*
 góminà *governor*
 ihà àrìwá *north*
 ihà gúsù *south*
 ihà -ìlà oòrùn *east*
 ihà-ìwò oòrùn *west*
 ipínlé Ogun *Ogun state*
 Kérésimesì *Christmas*
 Lìngúísíkì *Linguistics*
 máàpù *map*
 olórí *president/head*
 olú-ìlú *capital*
 oludé *holiday*
 onírìnàjò *a traveller*
 orílè-èdè Áfríkà *the African continent*
 obabínrin *queen*
 Rìpóblíkì *Republic*
 Rósià *Russia*

jé kí ó... *let him...*
 jé kí N... *let me...*
 láì sọ *without speaking*
 ní *in/on/at (prep.)*
 ó yé mi *I understand*
 sí *to/on (prep.)*

VERBS

bá èníyàn sòrò *to speak with people*
 fi ____ sí ____ *to put s.t. on s.t.*
 má pariwo *don't make noise*
 rìn *to walk*
 wá *to come*
 wọ bójòsì *to take a bus*
 wá níbí *to come here*
 wọ okò *to take a car*

OTHERS

A bí mi *I was born*
 jé kí a... *let us...*

Èkó Ketàdínlógún

OBJECTIVES

Topic: Directions

Function: Giving directions, expressing understanding or lack of understanding of some concept

Grammar: Words like *yé*, *to understand*, *rú* — *lójú*, *to confuse*, etc., and the particle *kí*

Cultural Information: Traditional Yoruba rulers

MONOLOGUE

Bísí n̄ s̄o nípa ojà kan ní ilú r̄e

Orúko ojà kan ní ilú mi ni Sábó Makun.

Orúko ilú mi sì ni Sàgámù. Sàgámù wà láàárín ilú Èkó àti ilú Ìbàdàn. Bí o bá n̄ bò láti Èkó, o maa wo ilú Sàgámù láti agbègbè kan tí a n̄ pè ní Sábó Ofin.

Àwọn Awúsá ni ó n̄ gbé agbègbè yíí. Wón maa n̄ ta oríṣiríṣi nñkan bí súyà àti pákò ní ojú tití tí ó wo Sàgámù láti Èkó. Àwọn Awúsá féràn súyà gan an ni.

Léhin tí a bá kúrò ní Sábo Ofin, a maa rìn fún nñkan bí máilì kan tàbí méjì kí a tó dé agbègbè kan tí a n̄ pè ní Òkò Kiíní. Agbègbè yíí ni ọba ilú Sàgámù tí a n̄ pè ní Àkárigbò n̄ gbé. Nígbà tí a bá dé Òkò kiíní, léhin tí a bá kojá ilé Oba Àkárigbò, a maa rí tití Ewùsì ní ọwó ḥsì. Láti lọ́ sí ojà Sábó Makun, a maa yà sí ọwó ḥsì sí tití Ewùsì láti tití Àkárigbò. Nígbà tí a bá yà sí tití Ewùsì, a maa rìn fún nñkan bí máilì kan kí a tó rí ojà Sábo Makun ní ọwó ḥtún. Tití Ewùsì ni ojà yíí wà. Bí èniyàn bá n̄ bò láti Ìbàdàn, ó maa wo ilú Sàgámù láti agbègbè kan tí a n̄ pè ní Òkò Kejì. Léhin Òkò Kejì, agbègbè tí a maa rí ni Òkò Kiíní. A maa rí tití Ewùsì ní ọwó ḥtún kí a tó dé ilé ọba Àkárigbò.

Obì ni ojà pàtákì tàbí nñkan pàtákì tí àwọn èniyàn n̄ tà ní ojà Sábó Makun. Alaalé ni a maa n̄ ná ojà yíí. Léhin obì, àwọn èniyàn tún maa n̄ ta eran, ata, ewé àti àwọn oríṣiríṣi nñkan èèlò ọbè.

is between

the Hausas

one area

turn to

food ingredients

without wasting time
at all

Mo féràn ojà yíí gan an ni nítorí pé kò jinnà
sí ilé wa rará, kò sì tóbi rará. O lè ra nñkan tí o bá
fé láì fí àkókò sòfò rárá.

ISÉ SÍSE 1

ÌBÉÈRÈ:

1. Kí ni orúkọ ìlú Bísí?
2. Bí a bá ní bò láti Èkó, kíni orúkọ agbègbè tí a máa dé láti wo ìlú Sàgámù?
3. Kí ni orúkọ ojà ìlú Bísí?
4. Ní Sábó Ofin, kí ni àwọn éníyàn máa ní tà l'ójú tití?
5. Kí ni orúkọ tí a máa ní pe ọba Sàgámù?
6. Bí a bá wà ní tití Àkárigbò, báwo ni a se lè dé ojà Sábó Ofin?
7. Bí a bá ní bò láti Ìlú Ìbàdàn, báwo ni a se lè dé ojà Sábó Makun?
8. Kí l'ó dé tí Bísí féràn ojà Sábó Makun gán an ni?
9. Tití wo ni ojà Sábó Makun wà?
10. Kí ni àwọn nñkan tí a lè rà ní ojà Sábó Makun?

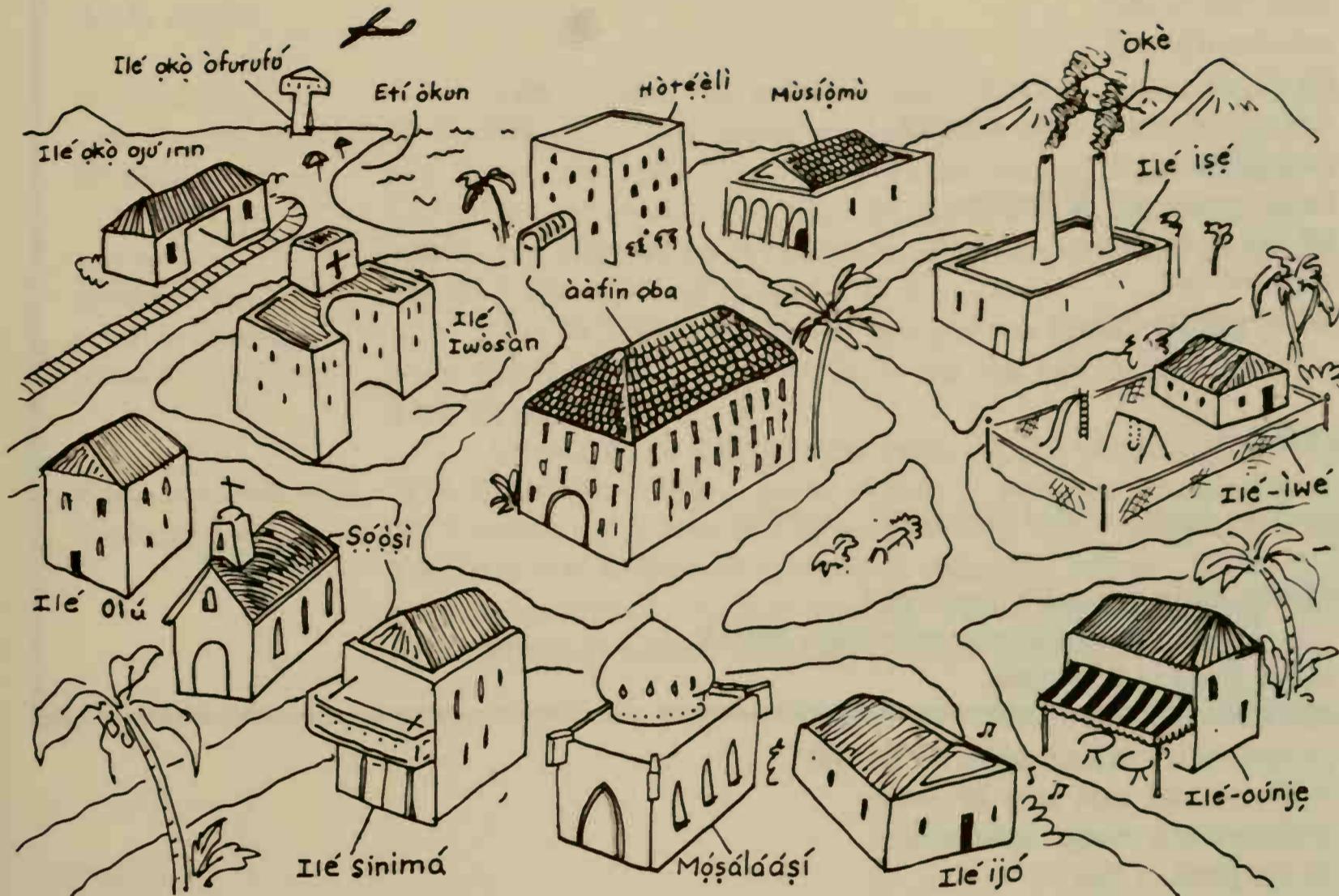
ISÉ SÍSE 2

Sé lóòótó ni tàbí lóòótó kó?

1. Ìlú Sàgámù wà láàárín Èkó àti Ikòròdú
2. Àkárigbò ni Ọba Sàgámù.
3. Orísi Sábó méjì ni o wà ní Sàgámù, Sábó Makun àti Sábó Ofin.
4. Àwọn Íbò ni wón ní gbé Sábó Ofin.
5. Sábó Makun wà ní Títí Ewùsì.
6. Àwọn èníyàn kí í ta obì ní Ojà Sábò Makun.

ISÉ SÍSE 3

Ó kàn e. So fún wa nípa ojà kan tí o mo àti bí a se lè dé ibè. Dárúkọ orísirísi nñkan tí a lè rí ní ojà yíí.

ilé ọkò ọfurufú
etí okun
ilé ọkò ọjú-irin
ilé Iwòsàn
ilé Olú

àfin ọba
músíòmù
ilé-ise
hòtèèlì
ilé sinimá

sóòsì
ilé-sinimá
mósáláásí
ilé-ijó
ilé-iwé

ISÉ SÍSE 4

Máàpù: So ibi tí ilé-kòòkan (*each house*) wà sí ara won. Lo máàpù tí ó wà lókè. O lè lo ìdáhùn méjì bí o bá fé.

- ÀPEERE:** ilé-sinimá/Mósáláásí
 - ilé-sinimá kò jìnnà sí mósáláásí
 tàbí - ilé sinimá wà láàárín sóòsì àti mósáláásí

1. ilé ijó/Etí òkun
2. ààfin ọba/hòtéèlì
3. mùsíòmù/hòtéèlì
4. ilé Olú/ilé isé
5. ilé ọkò ojú-irin/ilé ọkò òfurufú
6. ilé ìwòsàn/sóòsì
7. ilé ọkò ojú-irin/ ilé ìwòsàn
8. ilé ijó/ilé oúnje
9. sóòsì/ilé-ìwé
10. ààfin ọba/ilé-ìwé

ISÉ SÍSE 5

Máàpù: Sé lóòótó ni tàbí lóòótó kó? So òtító.

ÀPEERE: ààfin ọba wà léhìn hòtéèlì

- lóòótó kó. Ààfin ọba wà níwájú hòtéèlì.

1. ilé-isé jínnà sí ilé sinima.
2. ilé Olú wà légbèé sóòsì.
3. ilé sinimá wà láàárín sóòsì àti ilé-Olú
4. Àáfin ọba wà lápá òtún ilé-oúnje
5. Mùsíòmù wà níwájú ààfin ọba
6. ilé-isé jínnà sí òkè
7. ilé-ìwé wà légbèé ilé-okò òfurufú
8. Etí òkun wà níwájú
9. Ààfin ọba wà láàárín ilé ọkò òfurufú àti ilé ọkò ojú irin.
10. Sóòsì wà ní apá òsì ilé Olú.

ISÉ SÍSE 6

ÌBÉÈRÈ

1. Yàtò sí ilè Yorùbá, àwọn irlú wo ni o mò tí ó ní ọba?
2. Irú orúkọ wo ni a máa ní lò láti pe àwọn ọba ilè Yorùbá?
3. Báwo ni a se ní yan ọba ní ilè Yorùbá?
4. Fún odún mélòó ni àwọn ọba lè se àkoso irlú won ní ilè Yorùbá?
5. Awọn wo ni wón ní agbára láti fi ènìyàn je ọba ní ilè Yorùbá?